

הלמנט אשווגה

התנגדות יהודים גרמנים למישטר הנאצי 1945—1933

מאמר של די"ר הלמנט אשווגה, היסטוריון יהודי החי במזרח גרמניה, הוא נסיון לכנס ולגלות את כל פעולות ההתנגדות והמאבק ברייך השלישי, בהן נטלו היהודים חלק מכריע או חלק ניכר. אשווגה מבליט את חלקם ותפקידיהם של היהודים ביוזמות וכמיבצעים השונים, ומגמתו הברורה היא להוכיח שיש לראות את היהודים בגרמניה הנאצית כחטיבת אוכלוסיה שהצטיינה בעמדה אנטי־נאצית פעילה ובפעילות מגוונת במחתרת.

אשווגה אינו מבדיל בחיבורו בין יהודים שהתארגנו במסגרת יהודית מיוחדת וגם השתייכותם למחתרת נבעה מתוך רגישות לגורל היהודי המיוחד וזיקה היה לציבור יהודי רחב, לבין היהודים שנמנו על גופים פוליטיים ראדיקאליים והתחברו לתאם, שהיוו גילגול מהתרת של גופים אלה. לדעתו של אשווגה, אין להתייחס ליהודי גרמניה בקנה־מידה המקובל במזרח־אירופה, שם התקיימו היהודים במסגרת חברתית־פוליטית נפרדת, ואך טבעי היה שגם ההתארגנות במחתרת תתנהל בנפרד. בגרמניה היו יהודים רבים רגילים לפעול בהתאגדויות כלל־גרמניות למיניהן ורבים והמורד בקשר זה גם בימי שלטונו של היטלר, הדבר נכון בייחוד בחוגים של המחתרת הפוליטית הראדיקאלית — הסוציאליסטית והקומוניסטית. אף־על־פי כן מבקש אשווגה לציין את מעשיהם של יהודים אלה, וגם של אנשים שהיו יהודים רק לפי התחולת של חוקי גירגברג, כהופעה ייחודית, משום שבנוסף לסכנה „הרגילה“ שאיבה לאנשי מחתרת, היו היהודים צפויים לגורל נפרד בשל היותם יהודים.

העובדה, שהיתה לו לאשווגה גישה חופשית לתיעוד שנאגר בגרמניה המזרחית ובארצות מזרח־אירופה, ניכרת היטב בחיבורו, דגש מיוחד ופירוט־יותר הוסבו לפעולות של יהודים, אנשי השמאל, עם זאת, לא התעלם

אשכנז מפורסמת של התנועות החלוציות והמפלגות היהודיות והוא מרבה להצביע על גילויים של התארגנות ושיבועים שיזמו התנועות והמפלגות השונות.

עיקר חשיבותו של המאמר הוא, כאמור, בעבודת האיסוף המפורטת, שהביאה לשיחזור של פעילות מרובות בלתי ידועות והשלמת הידוע על פעילות אחרות. בחיבור מוזכרים שמות של אנשים רבים, רובם בלתי מוכרים. גם אותם המדענים ששמותיהם כן ידועים או הוזכרו בפרסומים מורה-גרמניים רשמיים, הוצגו לא כיהודים אלא כגרמנים בלבד, המשהייכים לזרם פוליטי מסוים. למרות העובדה שבמקרה זה אי אחר לא נבדקו השמועות המלוכמות עלידי המחבר באופן יסודי ומסמך, הרי בדרך כלל ניתן לראות בעבודה של אשכנז תרומה של ממש להכרת מפת ההתנגדות היהודית במלחמת-העולם השנייה.

מאמר זה הוא בעיקרו-תרגום של כתב-יד גרמני.

מבוא

כל מאבק נגד הטירוף של היטלר היה מעצם שיבו מאבק להצלת אנשים, שעליהם איום הטירוף הזה באופן הישיר ביותר. ובה במידה שהיה המאבק עירוני יותר, כן רבו סיכויי הצלחתו.

השתתפות היהודים במאבק ההתנגדות בגרמניה, מרוכזת היתה בנסיונות קשות: היתה זו קבוצת אנשים שסומנה בגרמניה באופן שרירותי בידי הנאצים, ועיקר הקשר ביניהם נבע מחוקי נירנברג — ולא מהשתייכות מעמדית וממטרות פוליטיות משותפות. מערכת החוקים הפאשיסטיים הגיועניים רשיגאת הריאקציה הגרמנית את היהודים ליכדה את בני הקהילות היהודיות עם יהודים שהמירו את דתם לפני עשרות שנים וגם עם אזרחים בלתי-יהודיים ממוצא יהודי, והתיכו אותם לקבוצה אחת כבר בשנת 1933, כיהודים.

כך נפסק תהליך התבוללותם של היהודים בעם הגרמני, לאחר שלכי החיים המשותפים במשך כאלף שנים, תהליך זה ידע עליות וירידות, והוא היה מלווה רדיפות יהודים אכזריות. וכפי שניסו היהודים בימי הביניים להתגונן במשותף מפני הרדיפות, כן ניסו זאת גם במישור הנאצי. רבים מבין היהודים ראו בהפליה ואחר-כך בשילוח את גורלם הבלתי-נימנע.

מאידך, היו גם שתי סיבות מכריעות, שכלכו מראש כל התנגדות מקיפה יותר מצד היהודים. היה זה הטירוף הקבוע והנוכח לגבי האוכלוסיה היהודית, שהתניק את ההתנגדות עוד מלכתחילה, ושגבר עד לידי כך, שהשילוח למות היה בעיני רבים זהה עם שחרור מההשפלות היומיומיות. ושנית — גילם הממוצע הגבוה של יהודי גרמניה היה לעובדה קובעת, ולא במעט גוצרה עובדה זאת כתוצאה מההגירה והבריחה של הנוער היהודי.

הגסטאפו מצידה חתרה להחניק התנגדות צפויה מצד נוער יהודי בעודה באיבה, בהטילה פיקוח חמור על כל אירגוני הנוער היהודיים כמעט¹. כל מי ש"בחדר" שהוא מעמיד את דירתו לרשות אסיפות יהודיות, צפוי היה מיד לפיקוח חמור מצד הגסטאפו, בעלי דירות כאלו נכללו ב"טראנספורט" הקרוב למחנות במזרח, כפי שזה קרה לרייטארד רוזנפלד בדיסלדורף².

חלק בלתי מבוטל בפאסיביות של יהודים רבים — וזה היה גורם מהותי — יש לזקוף להיעדר השתתפותה של האוכלוסיה הגרמנית במצוקתם של היהודים, וגם לחולשתה של תנועת ההתנגדות הגרמנית היתה השפעה כוללת. המוני היהודים בגרמניה הנאצית היו אישור הסרימגן במובן הפוליטי והמזרז, רצוצים בגופם וחסידי תיקוה.

אותו סיבות עצמן שהביאו את הדור הקשיש לידי יאוש גמור, הן שעוררו חלק מהנוער היהודי להפש מוצא. וכך נתקלים אנו במשך כל תקופת השילטון הנאצי בגרמניה בלוחמים יהודיים. לוחמי ההתנגדות היהודיים, כיחידים כקבוצות, גטלו על עצמם לא רק את משימת האירגון של הגנה עצמית והצללה, אלא הם גם אירגנו התנגדות פעילה בעלת אופי פוליטי בקרב האוכלוסיה הגרמנית, וגטלו חלק באירגוני חבלה, ואף בהתנגדות פעילה ממש — כמו במחתה-הריכוז זאקסנהאוזן.

כל קבוצות ההתנגדות היהודיות קשורות היו עם קבוצות התנגדות של לא-יהודים, באותה עיר או באותו מחנה.

פעילותם של לוחמי התנגדות יהודיים מצאה חד רב בציבור היהודי. היעדים נקראו לשלוח חבילות-מזון לאנטי-פאשיסטים העצורים, דבר שהיה אסור באופן רשמי, ולטפל בילדיהם.

בכל מקום בו היתה ליהודים אפשרות מינימאלית לכך, הם התנגדו. בניגוד לטענה הנשמעת הדורות, לא הלכו אף יהודי גרמניה, באופן כללי, כצאן לטבח. צעירים, בני יהדות גרמניה, השתתפו בכל החזיתות האנטי-פאשיסטיות, והם אף לחמו בכל חזית באחד גבוה בהרכב מחלקם באוכלוסיה. יש גם לקחת בחשבון, שעל התנגדותם של יהודי גרמניה נשמו אף ידיעות מקוטעות, מכיוון שיהודי שנתפס בציפורני הנאצים נהרג בכל מיקרה — תאחד מיד, ורעהו לאחר תקופת-מאסר.

הסוציולוגיה של תנועת ההתנגדות היהודית בגרמניה

במשך אותו שנים ספורות פעלו בקבוצות ההתנגדות היהודיות-הגרמניות מאות צעירים. המארגנים והמנהיגים פעלו מתוך דחפי התנגדות שונים. ביניהם היו עסקנים של מיפלגות-פועלים גרמניות, אשר כיהודים היה להם קשר עם אירגונים יהודיים בחקופה שלפני 1933. כך נמצאו בערים גדולות אחדות אגודות או התאחדויות של צעירים מבני הקהילה היהודית שהיו חברים או אחרים של מיפלגת-פועלים כלישהיא, כמו בברלין — „אגודת התרבות של פועלים יהודיים“,

או בהאמברג — „איגוד העבודה של הסוציאליסטים היהודיים", ועוד. בערים אחדות היו גם סניפים מקומיים של מיפלגת הפועלים הסוציאליסטית היהודית „בונד". רוב הפעילים באגודות האלו היו תועמלנים מוכשרים, שהשכילו להמשיך בפעולה הפוליטית באופן בלתי-חוקי. הם גרמו מיד למשימה של אירגון הצעירים האלה במחתרת. נוסף להם נטלו חבל בהתנגדות "עסקנים בורדים של „פועלי-ציון שמאל", „צעירי ברזל", „השומר הצעיר" ו„הבונים", אירגונים שקיומם מותר היה על-פי החוק עד לשנת 1938. תפקידם המרכזי היה בהכשרה לעבודה בארץ-ישראל, אבל רוב חבריהם עסקו יחד עם זה בפעילות פוליטית וחינוכית בלתי-חוקית. לאחר האיסור ירדו תנועות-הנוער האלו למחתרת והמשיכו בפעולה עד לשנת 1940. אז התחילו לשתף-פעולה עם הקומוניסטים והסוציאל-דמוקרטים השמאליים.⁵

בין המארגנים והחברים של תנועות-ההתנגדות היהודיות פוגשים אנו גם בחברים מתנועות-הנוער הציוניות „תבלת-לבן" ו„קרלויסקה" והתנועה הבלתי-ציונית „חבורה שחורה". גם בקבוצות-ההתנגדות גרמניות נמצאו יהודים שהשתייכו לאירגונים האלה. מאידך גיסא הצטרפו חברים מאירגוני-הנוער הקומוניסטיים והסוציאליסטיים לאחר חודש מארס 1933 אל האירגונים היהודיים האמורים.

כמעט כל אירגוני-ההתנגדות הגרמניים שבמחתרת הצביעו בחומרת-העמולה שלהם מדי-פעם על הסראגדיה היהודית. גינתר נייסנבורן מספר בספרו על תנועת-ההתנגדות הגרמנית, על קבוצות גרמניות, שעיקר משימתן היתה העזרה ליהודים.⁶

ההתנגדות עד לפרץ המלחמה

כאשר עברו הקבוצות האנטי-נאציות לפעולה במחתרת, היו היהודים בין אלה שעמדו בחזית הקידמית. בראש-הראשונה נבע הדבר מהעובדה, שאחוז ניכר מבין היהודים שהיו בגרמניה, השתתפו בפועל בחיים הפוליטיים. כבר בין העצירים האנטי-נאציים הראשונים במחנות-הריכוז היה אחוז גבוה של יהודים. היהם אליהם מצד הר.ס.א. וה.ס.ס. היה מן ההתחלה גרוע יותר מאשר אל שאר העצירים. בדאכאו בלבד נרצחו בחודשים הראשונים לקיום המחנה 60 יהודים.⁷ לפחות 10% מכל האנטי-נאצים שנרצחו בתקופה הזו, היו יהודים. הרדיפה הגזעית גרמה לכך, שלוחמי-ההתנגדות היהודיים לחמו בתנאים קשים יותר מהאחרים. רוב היהודים, שעליהם התנגדות קומוניסטים, סוציאליסטים או דמוקרטים גרמניים הגיעו בנסיבות הקו לתודעה יהודית — מרצונם ובעל-כורחם, ופעלו כיהודים.⁸

בין קורבנותיהם הידועים ביותר של הנאצים בשנות הטירור הראשונות היה המנהיג הסוציאליסטי בשלזיה, ד"ר האנס אקשטיין, חבר ה„רייכסטאג", וכן ד"ר האנס ליטן מקניגסברג. ידידיו של ד"ר ליטן מתנועת-הנוער היהודית, מאקס ומארגוט פירסט, ניסו להצילו ממחנה-הריכוז, אבל על-ידיהם נעצרו אף הם עצמם⁹ ולא עלה בידם להציל את ד"ר ליטן. ד"ר האנס ליטן, חרף גילו הצעיר,

היה כבר מפורסם כבלשני-חוקר וכעורך-דין. באחד המישפטים הוא אלץ את חיטלר להתייצב לחקירתו. בין המדינאים והאריים ממוצא יהודי שנרצחו מן הראוי לציון: הקומוניסט ד"ר היאודור כ"ץ (נירנברג), מאקס גולדשמידט (קניגסברג), הסוציאלי-דמוקראטים לודוויג מארוס (קארלסרוהה), שהיה ציר ב, רייכסטאג, והאנס אלכסנדר מברסלאו, שהיה פקיד בכיר במדינת שלזיה; עורכי העיתונים שטרן (שטטין), לאו קארל (ברלין), פליקס פכנבאך (דטמולד), ד"ר פריץ זולמיטץ (ליבק), יורי אגודת הקדיאסטים הבלתי-תלויים (פרייזנקר) בגרמניה מאקס לוונשטיין (ברלין) האנארכיסט אריך מיתנאס, ובנוסף עליהם היו רבים, רבים אחרים.

בשנת 1936 הופיעו בפאריס שני סיפורי-עזרה שהכילו רשימות ארוכות של קורבנות השחרור הנאצי. אחד משני הספרים, "הטלאי הצהוב", הוקדש כולו לרדיפת היהודים.¹⁷

כבר בראשית 1933 נעלם יו"ר ההסתדרות הציונית של ברלין, ד"ר וולף שיין, וכעבור זמן לא רב נרצח הייזר של אגודת "יודי ברית-המועצות", אריך בארון. זמן קצר לאחר הפיסת השלטון הצליחו הנאצים לחסל את הקבוצה האנטי-נאצית היתודית הגדולה ביותר בהאמבורג, "איגוד הסוציאליסטים היהודיים". כל שלוש תבוי הקבוצה שנעצרו, נידונו לתקופות-מאסר ועבודת-פרך במחנות. לקבוצה הזאת השתייכו אז חבר הפארלאמנט העירוני של האמבורג אלפרד לוי ואריך מארבוויץ.¹⁸ האחרון נידון לשש שנות עבודת-פרך, נשלח אחר-כך לאושוויץ, נשאר בחיים — והיה אחר-כך שר בנטשלו גרמניה המזרחית.

אחד האנשים המרכזיים באירגון מחדש של הנוער הקומוניסטי ופעולתו האנטי-נאצית בחבל הרוהר היה המורה למסיקה, ד"ר גרהארד ב. פינטוס. הוא יחד עם 26 מחבריו העמיד מישפט, ונידון לשלוש שנות מאסר עם עבודת-פרך.¹⁹ עלי-פי אותה תאשמה נידונו גם הנשים, תושבות-ברלין, רחה רוטשילד, מרת יואל, רות זאקס ומרת שווארצשילד, וגם העיתונאי גוסטאב א. זיס (מאנחים). גם אדלר בברלין, אלטמאן בדרזדן, ווינקלר כ"ץ בברלין נאשמו בפעילות בלתי-חוקית במפלגת הסוציאליסטית.²⁰ מדענים יהודיים נורקו מאוניברסיטות גרמניות ואחרים מהם השיבו בגילוי-דעת שהשפיע כמשואת-אש. הם הכריזו באומץ על יהדותם ועל עמדתם האנטי-נאצית. ביניהם היו: בעל "פרס נובל" גיימס פראנק,²¹ הרמאן קאנטורוביץ, גיאורג ברנטארד ואחרים.²²

בין לוחמי-ההתנגדות הצעירים שנרצחו (על-פי רשימה שהופיעה בגרמניה המזרחית) מצאים אנו את שמותיהם של כ-15 יהודים.²³ בשל עמדתם האנטי-נאצית בפארלאמנט הסאקסוני נרצחו ד"ר מאקס זאקס, שהיה עורך עיתון סוציאליסטי והלך גלאטצ, שעמדה בראש אירגון הנשים הקומוניסטיות בסאקסוניה המזרחית.²⁴ בשנת 1936 הפסה הנסטאפא בפעם השנייה את רוסא בתי-הספר הידוע והפעיל בעירייה, הקומוניסט ד"ר גיאורג בנימין. הוא נידון בשל פעילות פוליטית בלתי-נרעת לשש שנות כלא.²⁵ בגלל אותה עבירה נידונו גם אלים וקורט באכמאן. תודות לתבונתם וקור-רוחם הצליחו להמשיך בפעולתם במשך שנים. בשנת 1938 עלתה הנסטאפא על עיקבותיהם, אולם הם הצליחו

להימלט לצרפת בעוד מועד. שם המשיכו בפעולת ההתנגדות. ב־1942 נפלו בידי הגסטאפו ונשלחו לאשוויץ. קורט באכמאן, עבר את מחנה־ההשמדה ועוד שבעת מחנות־ריכוך, וזכה להשתחרר בבוכנוואלד. בכל מחנות־המעצר שלו פעל קורט באכמאן, בעוררו את העצירים לאזור אומץ ולהתניק מעמד.²⁰ כיום הוא בין ראשי המיפלגה הקומוניסטית בגרמניה.

עבר דומה יש לתרמאן אקסן מהעיר פלאואן. ב־1934 נידון בשל פעולתו האנטי־נאצית לשלוש שנות מאסר. אחרי־כן המשיך את פעילותו בצרפת. ב־1942 מסרו אותו שילטונות וישי לגסטאפו והוא נשלח לאשוויץ. שם היה בין מנהיגי ההתנגדות במחנה־המישנה יאווישויץ. הוא, כקורט באכמאן, השתתף במרד־העצירים במחנה בוכנוואלד.²¹ עתה חי בגרמניה המזרחית. גורלות דומים פקדו קומוניסטים יהודיים־גרמניים נוספים: לאה גרונדיג,²² ברונו באום,²³ סטפאן הרמליך,²⁴ לאה גרוסה,²⁵ אלפרד בנימין.²⁶ זה האחרון ניהל את אירגוני המיפלגה הקומוניסטית באזורים הדרומיים של ברלין. כל אלה יצאו חיים ממעצרים, אולם אחרים נרצחו במחנות־ריכוך לאחר מאסר ממושך בכלא: מארגאריטה קאופמאן,²⁷ פרקה קארג,²⁸ מנהל האירגון־במחתרת בהאמבורג הורסט פרהליך²⁹ ועוזרו, מבקר־הסיפרות ד"ר צמנאל ברו.³⁰

באשוויץ נרצח גם עורך־הדין הנכבד מהאמבורג ד"ר מאקס אייכהולץ, שהיה נציג המיפלגה הדמוקרטית בפארלאמנט העירוני. הוא נעצר פעמים־מיספר בשל התנגדותו לשילטון הנאצי, ועונה במחנות־ריכוך. גם המורה ב־תלמוד־תורה הריאלי³¹ בהאמבורג האינץ ליידרסדורף ניספה באשוויץ. הוא היה בין פעילי „אגודת לבין”.³²

במיסמכי המישפט „רודולף ואלפלד ו־20 אחרים” מוצאים אנו, שבהאמבורג שיקטו יהודים ולא־יהודים יחד את „מיפלגת הפועלים הסוציאליסטית”.³³ יוליוס פיליפסון היה חבר מרכז באירגון השטאלני־סוציאלי־דמוקראטי ISK. (אינד מאבק סוציאליסטי בינלאומי). עד 1937-38 היו כפופים לו המחוזות ברלין, בראנדנבורג, סאקסוניה ותורינגיה — כלומר מחציתת של גרמניה. פיליפסון פעל ללא־ליאות וקיים הרכה ופגישות קבועות עם האחראים למחוזות. בכרוזים הרבים מפרי־עטו הוקיע את אמצעי־הכפייה ואת מגמות־המילחמה של הממשלה הנאצית והוכיח, שהיא פעלה לפי תכתיב החוץ המונופוליסטי של גרמניה. פיליפסון השיג חומר נוסף מחוץ־לארץ בעזרת אנשים נאמנים. באמצעות האנשים האלה הוא הצליח להעביר בשנים 1936-37 לידידיו בחוץ־לארץ סכומי כסף ניכרים, שנאספו בידי חברי אירגונו למען לוחמי ספרד הרפובליקאנית. בדצמבר 1938 נידון פיליפסון למאסר־עולם עם עבודת־פרך, והוא ניספה בשנת 1943 באשוויץ.³⁴

קבוצה של „השומר הצעיר” שהתרכזה במערב־נוער של הקהילה היהודית בהאמבורג, ניהלה קורסים אנטי־נאציים סדירים. חומר־הלימוד כלל סיפורות מארקסיסטיות, שנשמרה לשם ביטחון בבית אחר של הקהילה, ברחוב בנקת 6.³⁵ קורסים כאלה וערביריכוך התנהלו בקבוצות רבות של התנועה הנ"ל ובקבוצות של „תחלוק”. המחבר יכול להעיד על כך בהיותו אחד המשתתפים. לעיתים עברו קבוצות־נוער אלו לחלוקת־כרוזים ולהפצת ציתונות אסורה.

בספר על ההתנגדות בתאמבורג מסופר על פעילות יהודים בעבודת המחתרת בכמעט כל הקבוצות והמיפלגות שבפיר, ולא פעם בתפקידי מנהיגות. בעיר האחת הונת בלבד הוזכרו עשרות אזרחים יהודיים, כפעילים בתנועת ההתנגדות מתחילתו של המישטר הנאצי ועד לסופו! כמובן, רק מעטים מבין לוחמי ההתנגדות היהודיים בעיר זאת זכו ליום השיחור. למרבה הצער התנהלה רק בערים גרמניות מעטות כרוניקה יסודית כל כך.

אנו פוגשים צעירים יהודיים מהאמבורג בחזית בספרד, ואחרים בין מארגני הפגנות יהודהות בעירם. אליהם שייכים הקומוניסטים דגוברט בירמאן וד"ר הרברט מיכאליס, והסוציאליסט דמוקראט אלברט בלומנשטיין, שעבד כחרט במספנה. אלה נפלו באביב 1937 לידי הגסטאפו. המישפט, "מיכאליס ושבעה אחרים" התקיים במארס 1939. ד"ר מיכאליס נידון למוות והוצא להורג כעבור שבועות אחדים. דגוברט בירמאן נידון, כנאשמים אחרים, למאסר ממושך עם עבודת-פרך, וניספת בשנת 1943 באשוויץ. אלברט בלומנשטיין שם קץ לחייו כבר בעת החקירה המוקדמת.²³

הגרעין הגדול ביותר לאירגון ההתנגדות של הסוציאליסט דמוקראטים נוסד כבר בשנת 1929. שמו היה אז "האירגון הלניניסטי". המנהיג המוכר והתיאורטיקאן שלו היה עד לשנת 1934 ואלקסר לינהיים. הוא ופעילים נוספים בקבוצה, כמו אחד קארל לינהיים וד"ר קארל פראנק, השתייכו בעבר למיפלגה הקומוניסטית, ואילו אחרים פעלו במיפלגה הסוציאליסט דמוקראטית. רבים מהפעילים באירגון הזה היו כמו הנזכרים, ממוצא יהודי, רק לאחר הוצאת המיפלגה הסוציאליסטית (SPD) אל מחוץ לחוק, גודעה לאירגון חשיבות מסוימת. מכיוון שהקבוצה חזתה מראש את הדיקטאטורה הנאצית, היא התכוננה מאז 1931 לשיטות עבודה במחתרת. כך הצליחה להמשיך בעבודה סדירה במשך זמן רב יחסית, ובלי הפרעה, לאחר תפיסת השלטון על-ידי היטלר. במאי 1933 היא הקימה בפראג מזכירות-חיו"ל, שאספה את המידע מגרמניה והוציאה כתבים. המזכירות הזאת הכריזה את הכתבים בכמויות גדולות לגרמניה ושמרה על קשר עם המזכירות הגולה של המיפלגה הסוציאליסט דמוקראטית.

ואלקסר לינהיים פירסם בספטמבר 1933, בשם המושאל, מיילס, את המצע "להתחיל מחדש", בו מתח ביקורת חמורה על מדיניותן של מיפלגות הפועלים. הוא תבע מיפלגות-פועלים מהפכנית ומלוכדת, בעלת מדיניות מארקסיסטית עיקבית. הוא גם ניתח בדיוקנות את המישטר הנאצי והזהיר את העולם מפניו.

המיפלגה הקומוניסטית בגרמניה דחתה את המצע בחריפות, אולם בקרב המיפלגה הסוציאליסט דמוקראטית התווכחו עליו במלוא הרצינות. הקבוצה נשאה מאז את שם המצע. היא כללה לא יותר מ-300 חברים, אך כולם בעלי-השכלה והכשרה מצויינת. המזכירות הגולה של SPD הוציאה את המצע "להתחיל מחדש" לאור במהירות גדולות, למרות שהוא תקף למעשה את עמדת המיפלגה, ולמרות זאת שהקבוצה תבעה לעצמה את המנהיגות תבילעדיית במיפלגה.

חברים רבים במיפלגה הסוציאליסט דמוקראטית הושפעו מהמצע הזה. בערים אחדות היתה זאת הקבוצה היחידה של חברי המיפלגה הסוציאליסט דמוקראטית,

שפעלו במחתרת. במשך הזמן הצטרפו לקבוצת המחתרת הזאת גם אישים בולטים מהסוציאליזם הקראטי, כמו ארווין שטלה, ואלדמאר פון-קנינג, פריץ ארלר, ד"ר ריכארד ליוונטאל וחברי המזכירות הגולה ד"ר פאול קרץ. שני האחרונים היו יהודים. ד"ר פאול קרץ היה מומחה הכספים והמזכיר האחרון של סיעת המיפלגה ב"רייכסטאג" הגרמני, ורק בזמן שהותו בגלות עבר לאגף השמאלי.

האחים ליונהיים וד"ר קארל פראנק עזבו את גרמניה ב-1935. הנסטאפ הקימה אומנם מדור מיוחד ל"התחיל מחדש", אך הצליחה רק בסתיו 1935 לאסור את הראשונים מבני הקבוצה. חבורת המנהיגים נפלה לידה רק בסתיו 1938. למעלה משלושים מבין אנשיה הוצאו להורג, רבים אחרים גידונו לעונש-מוות כבדים. בין האחרונים היו היהודים אוטו שפרלינג, ד"ר אדית יעקובסון וד"ר גיאורג אליאסברג. גם בין המוצאים להורג היתה יהודיה, הסטודנטית לפילוסופיה ליזל פאקסמאן.³⁴

קבוצות-התנגדות מהתקופה הזאת, שהיו מורכבות מיהודים בלבד, ידועות מהערס ופרטאל-אלברפלד,³⁵ דרסון,³⁶ היידלברג³⁷ ומאנזיים.³⁸ כאשר עלה מיספר המוכטלים היהודים בראשית 1934 ל-60,000, הקימו לעצמם את האירגון "איגוד דורשי-עבודה יהודיים",³⁹ לשם שמירה על ענייניהם. אך כעבור ימים ספורים, ב-12 ביאנואר 1934, פוזרה האגודה בידי "הידות מיטרה ו.ס.ס."⁴⁰

בשלהי 1934 ערכה הנסטאפ באמצעות כל סניפיה סקר על חלקם של יהודים בפעילות קומוניסטית וסוציאליזם-קראטי. היום הקובע היה ה-1 באוקטובר. בסך-הכל סומנו אז 79 יהודים כחברי המיפלגה הקומוניסטית, 14 נוספים השתייכו לתנועת-הנוער שלה. 4 היו חברי KPO ועוד 4 השתייכו ל"עזרה הארוכה", 3 לאירגון-הנוער הסוציאליזם-קראטי, 12 למיפלגת-הפעלים הסוציאליסטית, 9 היו אנארכיסטים. 15 יהודים נתפסו בעת חלוקת כרזים, 11 בשל התבטאות עוינת כלפי המדינה, שלושה הואשמו בבגידה במולדת.⁴¹ כל אלה היו ידועים לגסטאפו — אך למעשה היה מיספרם גבוה בהרבה.

הגסטאפו בפראנקפורט על-נהר מיין ציינה את מעצרים של ארבעה יהודים ביאנואר 1934 בגלל הכנת עיתון בלתי-חוקי של אגודה מיקצועית. אלה היו: אמיל קארליבאך, היינץ, צוקר, פריץ פרומר וגארטרוד וילמרסדרפר. הם נעשו במאסר. אמיל קארליבאך שוחרר רק בשנת 1945 טאחד המתנות.⁴² מאוחר יותר היה לחבר הפארלאמנט במדינת קסן, וחבר הוועד המרכזי במיפלגה הקומוניסטית בגרמניה.

בקבוצה "הר פרינצל-אוי" של המיפלגה הקומוניסטית בברלין, שנלכדה בשנת 1936, היו לפחות שמונה יהודים. אחד מהם היה איש חקשר הממונה על הסברה ותעמולה במחוז העירוני שיינברג, המוסיקולוג ד"ר רודולף איסראלסקי. המחוז העירוני הזה הוציא מדי ארבעה-שישה שבועות את העיתון "לפיד" ("פאקל"), שהופיע במהדורות עד 600 עותקים. בעת המישפט הצהיר ד"ר איסראלסקי על השקפותיו וניבא את חורבן המישטר הנאצי. הוא נשפט ל-12 שנות כלא עם עבודת-פרד, ובה בעת שללה ממנו אוניברסיטת פראנקפורט את תואר הדוקטור.⁴³

בשנת 1934 פירסם העיתון הציוני „יודישע רונדשאו“ קול-קורא, שעורר תשומת-לב רבה. הוא קרא ליהודים לראות את תקופת ההתבוללות כמחוסלת, וקרא לשאת מעתה את הטלוי הצהוב בנאווה. כי אולי שונים הם, אבל בשום אופן לא נחותים, ומגיע להם אותו יחס-כבוד המקובל בין כל האומות. קוראים רבים של העיתון, ובייחוד מבני הדור הקשיש יותר, שאבו מחמאמר הזה עידוד מוסרי רב, מעתה עמדו בנאווה מסויימת נוכח התסתה הנאצית.

ליהודים לא-מעטים בגרמניה המערבית היה מקור נוסף לעידוד רוחם בהכרזות סיפרות לוחמת פוליטית, שהיתה מכוונת נגד אנטטישמיות והפליה לאומית. בכמויות גדולות הרבאו כתבים אלה בידי בני-דור יהודיים דרך חבל-הסאר אל איזור הריין. באחת החוברות שיצאה לאור בממל, פותחת טאקטיקה של התנגדות יהודית לממשלה הנאצית.⁴²

עם פירסום חוקי-גירעברג בנובמבר 1935 התחיל השלב השני של רדיפת היהודים. החוקים הגדירו את היהודים כנחותים, תת-אנשים, „בעלי זכות פחותה לחיות“.

אולם גם בתנאים האלה, כאשר המדינה עודדה הלשנה, הסתכנו יהודים ולא-יהודים שכם אחד במאבק למיגורו של שילטון הרשע. בדיווחי הנסאפאר נרשמו באותם חודשים מאסרים של אנטי-נאצים מן הערים: מאנדבורג,⁴³ וייסבאדן,⁴⁴ ברלין,⁴⁵ ארפורט,⁴⁶ מינסטר,⁴⁷ צייץ,⁴⁸ האלה,⁴⁹ ויימאר,⁵⁰ בקרן,⁵¹ אַלבינג,⁵² וממקומות אחרים.

כרוז של „הנציגות של יהודי גרמניה ברייך“ נגד חוקי גירעברג נשא את חתימותיהם של נציגי כל האירגונים היהודיים. גם זאת היתה פעולת התנגדות, וכך היא התקבלה בעיני יהודים ומתנגדיהם כאחד.

מחוץ-לארץ עסקו עשרות עיתונאים וסופרים בהסברה על טיבו של השילטון הניפשי בגרמניה, בייחוד מפראג ומפאריס, שהיו אז מרכזים של גלות יהודי גרמניה. אחד העיתונאים הבולטים ביניהם היה פרטולד יעקוב. בשנת 1935 נחטף לגרמניה, אך ידידיו הצליחו להוציאו שוב מציפורני הנאצים. בשנת 1941 נחטף שוב, הפעם מפארטוגאל לברלין, ושם הוא נפטר בראשית שנת 1944 מעינויים בכלא.⁵³

בין פעולות ההתנגדות יש למנות גם את המצאותם של אנטי-נאצים לא-יהודיים בבתי-חולים יהודיים; כך בלייפציג, שם טיפלו במנהיג הסוציאלי-דמוקראטים הסאקסוניים קורט ליכטמן עד למותו, לאחר שנחטף מתוך הכלא.⁵⁴ או הטיפול בלוחמי-התנגדות גרדפים בידי רופאים יהודיים במאנדבורג.⁵⁵

בשטוטגארט נאסר בדצמבר 1936 הסטודנט, בן ה-20, הלמוט הירש. הוא תיכנן לפוצץ את בניין ה„שטירקר“ (עיתון בעל תפוצה המונית, שהיה מוקדש כולו להסתה נגד יהודים) וגם את תחנת-הרכבת המרכזית שבעיר. הנמקתו היתה: הוא רצה להראות, שגם ליהודים יש אוטץ לחום. מתקבל הרושם, שתירש היה נאיבי מבחינה פוליטית, או מבולבל, לשם ביצוע המעשה הוא התקשר עם איש האופוזיציה שטראקר, שהשיג בשבילו את חומרי-הנפץ. אך מי שמסר את החומר,

היה כנראה סוכן-מלשין, כי שניהם עמדו למישפט יחד, אולם ההוא זוכה, ואילו חירש נידון למוות והוצא להורג.²⁵

בתוך גרמניה נוסף הלכה ונתלשה התנגדות החל משנת 1937: מצד אחד כבר הספיקה הגסטאפו להסל כמעט את כל הקבוצות האנטי-נאציות, ומאידך ניסא היו רוב הפעילים עצורים במחנות-הריכוז. אולם בין האנטי-נאצים שהמשיכו ללחום, פוגשים אנו שוב ושוב ביהודים. בשנת 1937 נידון ד"ר רודולף אופנברג מהעיר אסן בשל פעולתו למען האירגון הבלתי-חוקי „לוחמים אדומים“²⁷ למישפטן ד"ר מיכאל הירשברג נידון לשלוש שנות מאסר עם עבודת-פרך בשל פעילותו כחבר ההנהלה האזורית של המפלגה הסוציאליסטית בברלין, וזמן קצר לאחר-מכן עונה עד מוות.²⁸ דיווח של הגסטאפו מיום 1.7.1937 מודיע על מעצרו של שישה אנשים, על שהמשיכו לקיים את אירגון ההגנה של המפלגות הרפובליקאניות „רייכסבאנדר“. ראש הקבוצה הזאת היה פליקס יונאס. הוא היה בודאי אמיץ עד מאוד, כי הוא אירגן פגישות לא רק בהסוואת של מישחקי-קלפים, אלא אף באולמות ציבוריים גדולים ביותר, בהסוואת של „ערב ואלסים ואופרטות“. נוסף לכך התקיימו בקביעות הרצאות, והופץ חומר בכתב.²⁹

בפראנקפורט על-נהר אודר נעצרה באפריל 1938 קבוצה מהמפלגה הסוציאל-דמוקרטית, בראשותו של חבר מועצת-העיר לשעבר, אוסקאר הרץ. גם בנו ברנהארד היה בקבוצה.³⁰ מיסוך אחר של הגסטאפו מספר על הסוציאל-דמוקראט גינר סאלומון-סאלטר. המישפט נערך במאוס 1940. סאלומון-סאלטר קיים במשך שנהיים ומעלה את הקשר בין הסוציאל-דמוקראטית הברלינית ובין מרכז הקשר של המפלגה בדנמארק. כאשר גדל הסיכון, ניסה למצוא בית-דפוס בברלין עצמה, שיהיה מוכן להדפיס כתבים בלתי-חוקיים בשביל המפלגה. סאלומון-סאלטר נידון לשיש שנות מאסר עם עבודת-פרך.³¹ בפעילות דומה עסק חבר מרכזי בנער הקומוניסטי בדרטון, האנס דאנקגר. הוא נידון כבר בנובמבר 1933 למאסר בשל פעילות אנטי-נאצית, המשיך בפעילותו לאחר שיתחררו מגלותו בפראג, וניהל משם את עבודתה הפוליטית של המפלגה הקומוניסטית בסאקסוניה המזרחית. לאחר כיבוש צ'כיה נפל דאנקגר לידי הנאצים. הוא נידון לשתיים-עשרה שנות מאסר וניספה באשוויץ.³²

אדם בשם ואלטר גוטמאן הניב על „ליל הבדולח“ באורח עצמאי: הוא חיבר חוברת על כך בשם „אני מאשים“, שיכפל אותה בעצמו והפיץ אותה על-ידי מישלוח בדואר.³³

זמן קצר לאחר טיפוח אוסטריה ברחו יהודים מאוסטריה לאיזור הרין, כדי לא להישלח למחנות-ריכוז. עסקנים יהודיים הצליחו להעביר מאות מבין יהודים אלה — בעזרת תעודות מזויפות — לארצות חוץ. מאות יהודים כאלה כבר ישבו במאסר באסן, טרייר, ויטליך וקרקלד. אך גם אלה הצליחו להימלט לחוץ-לארץ לפני השלוח לדאכאו. המדובר באלף יהודים בערך, שעבורם גויסו תוך ימים ספורים תעודות דמי-גטו.³⁴

לאחר „ליל הבדולח“ דאגו ראשי הקהילות קודם-כל לאותם 30,000 יהודים, שהיו עצורים במחנות-הריכוז. למען רבים מהם הומצאו נימוקים להחשת שיתורם.

אחרי-כך השתדלו לזרז את הגירתם של המשוחררים. בשטוטגארט אירגנה הקהילה את מעבר-הגבול הבלתי-חוקי למענם. בסמוך לגבול חוזקו אנשי-אימונים. זה היה מיבצע מסוכן ואף יקר. מעבר כל איש ואיש עלה לקהילה כ-1,000 מארק.⁸⁵

מכל המפורט עד כאן מתברר, שיהודים לא מעטים השתתפו בשנותיו הראשונות של הנאציזם בעבודה בלתי-חוקית של תחזית האנטי-נאצית; וזאת למרות העובדים החמורים, שפגעו ביהודים בחומרה רבה יותר מאשר בעמיתיהם הלא-יהודיים, ולמרות הפיקוח המישורתי והקיף והמוגבר כלפי היהודים.

התנגדות במחנות-הריכוז

על התנגדות עצירים יהודיים במחנות-ריכוז גרמניים ידוע אף מעט, אולם אחדות מהפעולות הבולטות ביותר פורסמו על-ידי החברים שנותרו בחיים. על-פי האידיאולוגיה הנאצית נחשב עציר ממוצע במחנה-ריכוז כבר-תיקון, ותיה לו סיכוי להשתחרר — ואכן רוב העצירים הגרמניים זכו לצאת לחופשי. אולם העצירים היהודיים נחשבו לפרשעים ואסוציאליים מלידה, וללא תקנה — ברוח האידיאולוגיה הנאצית. היהודי היה אויב-מלידה. מאמצע שנת 1939 לא שוחרר עוד אף יהודי אחד ממחנה-ריכוז. יהודים שהיו או כלואים בבית-סוהר כלשהו, נמסרו למחנה-הריכוז הקרוב. כך היו היהודים — כל עוד היו בגמצא — שיער לעזאזל לאכזריותם של אנשי ה-ס.ס.

בבוכנוואלד השתתפו היהודים מהיום הראשון — כמו במחנות-ריכוז רבים — בתנועת-התנגדות לגבי הנחלת המחנה. אחד הפעילים כאן היה רוזי ארגנט. הוא נאסר כבר באוקטובר 1933. בשל פעילות אנטי-נאצית ובשל „הכנות לבגידה במולדת“ נידון לשנים אחדות של כלא עם עבודת-פרך.⁸⁶ הוא התחיל את דרכו הפוליטית בתנועת-נוער ציונית, מאוחר יותר היה לקומוניסט, ובשנת 1932 נבחר לוועד המרכזי של אירגון-הנוער הקומוניסטי. מחאתו נגד כל צוול וסגולותיו האישיות הפכוהו בכל עת ובכל מקום לזיבורם של הגירדפים. בדאכא, שהיתה אחת התחנות בדרך יסוריו של רוזי ארגנט, הוא הקדיש את תשומת-ליבו להמוני היהודים שהגיעו מאוסטריה לאחר חסיפות. הם הגיעו בהמוניהם, נפחדים ומזוי-טיזור של ה-ס.ס. רוזי ארגנט חי של אותם לגוף של לוחמים ללא-תת, שידעו לשמור על עוז-רוחם חרף העבודה המפרכת ומכותיהם של אנשי ה-ס.ס. והקאפו. בבוכנוואלד היה רוזי ארגנט „ראש-הבלוק“ בבלוק היהודי. כאן הקל ממטא-חיתום של מאות יהודים והציל חיי רבים. הוא השיג תרופות בעזרת קשריו עם עצירים לא-יהודים, ובסיכון עצמי תרם תרומות חברים חולים ומבוקשים. בנוסף על כך הוא אירגן תא מופלגתי בבוכנוואלד.

רוזי ארגנט אירגן לא בלבד את העבודה הפוליטית, אלא את כלל חיתום החברתיים של היהודים הגרמנים לכלית. הוא אף תרם השפעתו מעבר לבלוק שלו ועודד את המחנה כולו. אחד מהישגיו הראויים להערכה היה תקמת רביעיית כל-י-קשת בבלוק היהודי.⁸⁷

במאבק הפוליטי במחנה בוכנוואלד השתתפו יהודים רבים. ביניהם אמיל קארליבאך ספראנקפורט על-נהר מיין, מאקס לווינגוז, ארנוין ליפמאן, קורט פוונר — כל אלה טהאמבורג, וסטיפאן היימן מברלין, שהיה אחרי המלחמה סגן שר-החוק של גרמניה המזרחית. כתוצאה ממאבקם, נלקחו תפקידים היוניים במחנה מידי העצירים הפליליים ונמסרו לידי אנשים ישרים.⁷⁷

בבוכנוואלד ניספה מקץ שבע שנות-ייסורים דרך מתנות-ריכוז שונים אחד הגואמים הבולטים של המיפלגה הסוציאלי-דמוקרטית במסע ההתנגדות לנאצים וראש המיעד בפארלאמנט הפרוסי — ארנסט תיילמאן.⁷⁸

במחנה-הריכוז ואקסנהאוזן ניסו קומוניסטים יהודים עצירים שוב ושוב לארגן את אלפי העצירים היהודיים ולהקל על סיבלותיהם. הקומוניסטים הגיעו שם לרוב לאחר מאסר ממושך בכל מעשי ההתנגדות, וכך ידעו הם, מה ניתן להשיג בתנאי-מחנה של ה-ס.ס.

ב-22.10.1942 היו במחנה הזה כ-12,000 עצירים, ועדיין כ-500 יהודים בתוכם. במסדר-הערב הם היו עדים לפעולת-ההתנגדות מלאת-נבונה של עצירים עצירים. כאשר נפוצה השמועה, כי עומדים לחסל למחרת את כל היהודים (כמו את 18,000 השבויים הסובייטיים כמה ימים קודם לכן), החליטו שבעת-עשר חברים מקבוצת ההתנגדות על פריצת מהמחנה, שהיתה נועזת וכמעט ללא סיכוי. בכך רצו להוכיח גם לאותם ה-12,000 בני אומות רבות, ששוכנים הם ללכת לדרך האחרונה באומץ. אותה פעולה היתה הפגנת-סאבק עזה ולא מעשה של יאוש. הפריצה בעת מיסדר-הערב, כאשר נרצחו יהודים אחדים בידי אנשי ה-ס.ס. — נכשלה. אולם הנהלת המחנה התרשמה, ומבצעי הפעולה הזאת לא הועברו למדור של תיסול על-ידי ירייה בעורף — אלא נשלחו לאושוויץ.⁷⁹

במחנה-הריכוז ראונסברוק עמדה זמן מה בראש הבלוק היהודי הקומוניסטית אולגה בנאריץ-פרסקס, ובמשך זמן מסוים אף ניתלה את פעולת ההתנגדות במחנה כולו. בשנת 1935 נישאה במוסקבה למנהיג הידוע של המיפלגה הקומוניסטית בבראזיל, הגנרל קארלו פרסקס, והיא נסעה בעיקבותיו לבראזיל. ממשלת בראזיל הסגירה אותה לידי הממשלה הנאצית.

היה זה אנטיני לאולגה, שהיא הצטרפה ליהודים מרצונה. אביה היה עורך-דין יהודי, סוציאלי-דמוקרט ידוע במינכן, והיא היתה יהודיה אף למחצה, והורשתה לבחור בין הבלוק היהודי ובלוק אחר של מעונים פחות מהיהודים, העצירים היהודים קבעו את אולגה בנאריץ כנציגת ענייניהם, כ"ראש-הבלוק". היא אירגנה שם הרצאות על ספרות ופילוסופיה והרצתה בעצמה הרצאות פוליטיות. על הצגת המחזה "שום שום", השם ללעג את תורת-הגזע, נכלאו בצינוק-החרש הן השחקנים והן הצופים — עקב הלשנה.

במשך שנים עודדה אולגה בנאריץ את הנשים היהודיות לתחזיק מעמד חרף העבודה הקשה, המזון הדל, היעדר יום-מנוחה, חרף האיסור להתחזק לבנים, סבון ובעליים. היא עמלה ללא-ליאות, הביאה תרופות ומים חמים למתמוטטות מתשישות, וגוננה על החולות ממעשי-האכזריות של המפקחות.

אולגה בגארין זכתה לשיתוף-פעולה מצד קבוצה של נשים עתירות רוח כמו רות גרינשפאן, אירנה לאנגר, רוזה מנצ'ר ואחרות, שסייעו בעזרת לנשים המעונות. הן יצרו קשר אל העולם החיצוני והוציאו גם עיתון במחנה. ביום ב' של תג הקסחא 1942 נודע, כי מתכוונים לשלח את כל הנשים היהודיות מיזרחת. הן תיכננו בריחה מהרכבת. אולם מסע זה הסתיים במסד לאויקנאזיה (מרת-חסד בתרופות) ברינבורג.¹⁰

מופת לרבים ולחם לזכויות-יסוד של העצירים היהודיים במחנה דאכאו היה הקאמוניסט היהודי הצעיר, היינץ אשן. הוא נמצא במחנה דאכאו, שם זה עתה חוקם, כבר במרס 1933. בתוך גרמניה גופא היה זה אחד המחנות האכזריים בנוגע ליהודים, ולכן רבה היתה הדאגה לענייניהם. היינץ אשן עשה כמיטב יכולתו נוכח ה-ס.ס. הוא דאג במיוחד לחלשים ולחולים. הוא השתדל לעודד את רוחם של חבריו למעצר בכל הנסיבות, והשתדל לעורר בהם את הרצון לחיות. אחת משיטותיו היתה לתת לעצירים הסברה פוליטית ולעורר בהם עניין פוליטי. פושעים פליליים הלשינו על היהודים אצל שוטרי המחנה. אלה תרו בושט אחר ראשי ההתנגדות היהודית, ואז רצחו את היינץ אשן.¹¹

ההתנגדות בגרמניה בעת מלחמת-העולם

בתקופה שמתחילת מלחמת-העולם השנייה עד להתקפה על ברית-המועצות סיימו הנאצים את ההכנות ל"פיתרון הסופי".

כתוצאה מחוקים מפלים, וסירור ממדוך עמדי יהודי גרמניה בשלהי 1939 טבודדים מהאומה הגרמנית — במובן הפוליטי, הכלכלי והחברתי. לאחר גזילת רכושם ודירותיהם רוכזו היהודים בכל עיר באזור גישו של "בתים יהודיים", או, כמו בדריסדן, בצריפים שבקצה העיר. מצד המנגנון הממלכתי והגסטאפו תוקנו תקנות מתקנות שונות כדרך להטרדה בכל המיגזרים.

לאחר מסע-המלחמה בפולין ומסעו המישלוחים הראשונים של יהודים לפולין, בפברואר 1940 היו שילוחים נוספים, ובסוף אותה שנה גורשו היהודים מדרום-מערב גרמניה לצרפת הדרומית.

אחד ממיבצעי-העזרה הראשונים למען המשולחים האלה אורגן על-ידי הקהילה היהודית של מינכן. לאחר קישורי-מכתבים עם המגורשים לפולין, התחילו לשלוח להם עזרה בדרכים שונות. נאספו תרופות, מיצרכי-מזון, לבוש והפצים אחרים. ד"ר אלוה בהרגד-רוזנפלד, אשתו הגרמנית של פעיל יהודי במישלגה הסוציאלי-דמוקרטית — שהצליח להימלט בעוד-מועד לחוץ-לארץ — אירגנה את המיבצע הזה. כך שלחו בני הקהילה מאות חבילות בנות 2 ק"ג ומישלוחי-כסף למגורשים. ד"ר בהרגד-רוזנפלד התקשרה גם עם קהילות יהודיות אחרות והשפיעה עליהן לארגן מישלוחי חבילות כאלה: קארלסרוהה, אופנבורג, פרייבורג, מאנהיים, שטוטגארט, פראנקפורט על-נהר מיין, דריסדן וברסלאו. מישלוחי חבילות דומים סודרו גם בעבור היהודים שגורשו לצרפת הדרומית. גויסו גם יהודים לעבודות-כפייה. כברליון בלבד הוצאו מתוך 95,000 יהודים 20,000 לעבודת-כפייה.¹² המצב

הזה איפשר את יצירתן ואירגונן של קבוצות-התנגדות ועורר רוח-התנגדות. ברעין ההתנגדות בא משישה-עשר אחוז מכלל היהודים, שהם היו המפרנסים: לאחר 1939 היו $\frac{3}{5}$ מתאוכלוסיית היהודית מעל גיל 65, והשאר היו ילדים.⁶⁹ „איחוד הפעולה של נרדפי הנאצים“ בהאמבורג ריכז רשימה של כל לוחמי-ההתנגדות והגרדפים בערים בשנים 1933–1945 שנעצרו, נידונו או נהרגו בתקופה הזו מסיבות פוליטיות.⁷⁰ מפליא הוא מיספרם הרב של לוחמים ממוצא יהודי שבאותה עיר בלבד. הוזכרו שמותיהם של 98 אנשים. 25 מהם היו חברי SPD, 28 מהמיפלגה הקומוניסטית, 8 מהמיפלגה הדמוקראטית מקבוצות פוליטיות קטנות יותר, אחדים מהם השתתפו בהתנגדות פעילה לשילטון הנאצי, אחרים עסקו בחבלה ולא ציינו להוראות הגסטאפו. במלחמת-האזרחים בספרד לחמו ארבעה מבין היהודים האלה, על „תכנה לבגידה במולדת“ נידונו שבעה-עשר יהודים, ועל פשעים דומים נגד המדינה הנאצית נידונו שנים-עשר אחרים. שניים נהרגו על-ידי עריפת, שבעה ניתלו ואחד גורח; אולם רבים הועמסו על רכבות שהובילום לאשוויץ.

נימנה כאן עוד ארבעה אישים מהרשימה הזאת, הקשישים שבהם: הצייר של SPD ב„רייכסטאג“ גוסטאב הוך, שהיה אז כבר בן 80. לאחר שנאלץ לעבור בניקוי-זרובות וגריפת-שלג, הובא בקיץ 1942 לטרזיינשטאדט, ושם גורח ברעב כעבור חודשים אחדים. בגיל דומה היה הרב ד"ר יוסף גורדון ומזכיר-הקהילה ד"ר מאקס נתן. גם הם ניספו בטרזיינשטאדט, יש להדגיש, שהם נשלחו לשם בגלל ההתנגדות לשילטונות, ויש להניח, שהם טאנו לבצע את הוראות הנאצים. קורט היילבוט, עורך העיתון הסוציאלי-דמוקראטי „דרסדנר פולקסצייטונג“, היה אף הוא מתאמבורג. הודות לכישרונותיו בתעמולה הפך מקום מגוריו, פרייטאל, עיר-תעשייה בסאקסוניה, למיבצר המיפלגה. זמן קצר לאחר הפיכת השילטון על-ידי הנאצים הוא נידון לשנת-מאסר. אחרי-כן ניהל מלחמה זוטא כנאצים והושיט עזרתו לכל חברי מיפלגתו, שהיו זקוקים לתמיכה ולנחמה. במשך כל הזמן הוטד בחיפשי-בית, חקירות ומעצרים. לבסוף נחרסה דירתו ב־10.2.43 בידי הגסטאפו, הוא הוכה עד זוב דם ונשלח לאשוויץ.⁷¹

בלונדון פורסם בשנת 1946 „ספר לבן“, בו הוזכרו שמותיהם של אנטי-נאצים יהודיים רבים, שנרצחו באותה התקופה — לאחר מישפט או ללא מישפט. נזכיר כאן כמה מהפעולות הבולטות במיוחד.

בתבל הרוחר מילאה שרלוטה קמינג תפקיד חשוב באירגון תנועת-ההתנגדות הקומוניסטית.⁷² אוטיליה פוהל הקשישה פעלה משנת 1885 ללא-ליאות בתנועת-הפועלים של ברלין. שמה יצא לתהילה כחברה ותיקה במעצת העיר. לאחר 1933 עשתה רבות למען הגרדפים ובגיי-משפחותיהם והחביאה בביתה לוחמי-מחתרת. על כן נאסרה בשנת 1940, וניספתה כעבור שנתיים בטרזיינשטאדט.⁷³

לוחם-ההתנגדות שזעה עטור הילת-אגדה היה נרנר שארף, שנולד בשנת 1912 בפוזן. הוא פעל במיוחד בין יהודי ברלין, שם התחיל במאבק ההתנגדות. אחרי-כך עבר לפעולת-הסברה המכוונת לגרמנים, כדי לעוררם נגד העוול הנעשה מדי יום על-ידי הרוצחים הנאציים ליהודים וגרמנים כאחד. הוא קרא למעשיי-חבלה ולקרב

האחרון. רוח התנגדות של נרנר שארף התלקחה בעת השילוחים. כעבוד ב"התאחדות הכללית של יהודי גרמניה" עזר ליהודים שהמתינו בנקודות-האיסוף, בהשיגו עבורם צורכי מזון ולבוש נוספים; הוא אף הצליח לחדור למשרדי הגסטאפו, שם תחב כרטיסים של מוצעדים לגירוש בין כרטיסיהם של אלה שכבר נשלחו, וכדומה.⁹² כאשר נקבעו עובדי הקהילה היהודית לשילוח ב-10.6.1943, ירד שארף למחתרת. אולם כעבור חודש נתפס יחד עם חברתו לעבודה פראנציה גרין בידי איש הגסטאפו שהכירם. הם הובאו לטרזיינשטאדט, אך נמלטו משם כעבור חודשים אחדים. לאחר שובו לברלין התחיל באירגון נימרח של מישלוחי מזון לרעבים בגיטו טרוזיינשטאדט. בטאות מכתביר-שרשרת תוארו התנאים בגיטו, הרעב המספיר ותלאות החיים שם. יחד עם זה הצביע במכתבים על הדרכים, כיצד לתביא חבילות לידי מתווכים ציכיים. כעבור זמן קצר גילתה הגסטאפו, מי היה מקור אותם המכתבים הנלהבים, והאחראי לאותן חבילות רבות שנחפסו.

אך שארף לא הסתפק בזה. הוא הרגיש צורך לעורר את האנשים למען יבינו, ש"מעשי הנאצים הם פשעים נגד העם. הוא השיג תעודות, "אריות" ומצא מעבדי, שנתן לו עבודה שהתאימה לביצוע תוכניותיו. הוא עבר לתחום התנגדות פוליטית. ייסד את "אגוד הפעולה למען שלום וחופש", שהיכה שורשים במקומות שונים באזור ברלין וגם בתורינגיה ובבאואריה.⁹³ פעולת הקבוצות האלו היתה מכוונת לשני כיוונים. מצד אחד סודרה עזרה ליהודים שהיו במחבואים ובמחתרת בברלין ומחוצה לה; ומצד שני חוברו והופצו כרוזים, שקראו לשים קץ למלחמה. יש לתעת, שרוב החברים באגוד זה היו סוציאלי-דמוקרטים.

זמן קצר לפני מעצרו עיבד שארף תוכנית נועזת לשחרורם של היהודים האחרונים, שנותרו עדיין בכלא הגסטאפו, "שולשטראסה" בברלין. הכלא הזה נועד להיות בסיס-פעולה ראשון לתוכניתו לקרב האחרון על ברלין, אך הוא גם התכוון למנוע את הריגת היהודים הכלואים שם ברע האחרון. הוא דאג לכול: רוסא, אחות, תרופות, חומרי-חיפה, תחמושת.

ביום 14.10.1944 נפל נרנר שארף עם משפחתו ועם ידידיו לידי הגסטאפו. הם נרצחו כעבור זמן קצר במחנה-הריכוז זאקסנהאוזן.⁹⁴

גם לאחר שילוחם של רוב היהודים למחנות-המוות או לטרזיינשטאדט, ולאחר שרוב הערים אמורות היו להיות "מטוהרות מיהודים", מוצאים אנו עדיין כמעט בכל תנועות-ההתנגדות, יהודים יחידים במיניין הפעילים. לרוב היו הם עדיין מוננים שפני שילוח על-ידי בן-זוג לא-יהודי (במיוחד-אירופה לא היה בזה משום "הגנה"), או שהיו בידיהם תעודות מזויפות. אחד המארגנים של המאבק האנטי-נאצי במרחב דרום-מערב גרמניה היה לודוויג מולדרזיק. באומץ רב אירגן שם קבוצות-התנגדות במיסעלי-עשיית גדולים. הוא הוצא להורג יחד עם חבריו.⁹⁵ במרכז קבוצות-ההתנגדות בהאמבורג היו מאקס קריסטלר, הוגו הכט, מאקס ליוה ואחרים. פעולתן המוצלחת של הקבוצות שבהנהלת הקאמוגיסטים היהודיים הנ"ל איפשרה עבודה סדירה החל משנת 1936 עד 1943-44. הגסטאפו הצליחה באמצעות אנשים "שתולים" ובלשים לגלות את הקבוצות האלו ולעצור את חבריהן. ללא מישפט שולחו ב-7.8.1944 הוגו הכט, מאקס ליוה ומאקס קריסטלר

לאושחזין. לתהאירועים במחנה־המוות מעיד על כך, שהם המשיכו גם שם במאבקם נגד המישטר הנאצי.⁸⁷

ימים ספורים לפני סיום המלחמה הוצאה להורג בתלייה אֶליוּאָבֶת רוֹזֶנקראַנץ יחד עם שישה לא־יהודים. היא השתייכה לקבוצת־התנגדות שעסקה בפעולות־עזרה לכל הנרדפים, החביאה ילדים יהודיים, סייעה לשבויים ולשובדי עבודת־כרך, ועיקר מטרת הפעולה חיה מיגור השילטון הנאצי.⁸⁸

בספרואר 1943 תתחילו הנאצים בשילוח היהודים האחרונים מגרמניה. אחת הסיבות לכך מתבררת ממיכתבו של הימלר מיום 20.1.1943 אל שר התחבורה הגרמני, בו הוא מסביר: "...לעניינים החשובים ביותר ברגע זה... שייר שילוח היהודים מהמערב... אחרת נאלץ להתכונן לעלייה בתנועת־ההתנגדות..."⁸⁹ אותם היהודים, שהאמינו ברוחם לבלות את ימי הנאציזם, ניסו לרדת למחתרת, למצוא, למשל, מחבוא אצל ידידים אריים שדירותיהם בטוחות היו מעין־זר. במחתרת נזקקו היהודים לעזרתם הקבועה של ידידיהם. אותם היהודים במחתרת, כמגיניהם, היו על־פירוב אנשים עוינים שהשתייכו, רובם מתוך עמדה אגטי־נאצית, לקבוצת־התנגדות כלשהי.

בין היהודים ש"צללו" למחתרת היתה גם קבוצת צעירים ציוניים בנייל 15–20, שהצליחו לרדת ממש ברגע האחרון למחתרת בברלין. הוריהם נלקחו מזה, והם היו בסביבה בארכאית, שחוטפות רדפום יומם ולילה. הם דבקו באמונתם בעולם טוב יותר. אותם הילדים הנרדפים על צוואר הזדהו בפועל עם חבריהם שנידונו למות־רעב מאחורי חומות המחתרת.

באחד ממכתביהם האחרונים, מיום 15.9.1943, שהגיע לחוץ־לארץ, מספרים

זהם:

- "...לרגל מסיבת מחצית־שנה חתמנו על ביצוע התחלטות הבאות:
- (1) לעזור איש לרעהו, להחזיק מעמד במחתרת ולעשות את כל המאמצים כדי להגיע אל התופש;
 - (2) להתכונן כמיטב כוחותינו לחיים בארץ־ישראל;
 - (3) לשמור על הקשר עם חברינו בפולין, לעזור להם ולתמוך בקושה המשותפת, המידעת לנטיעת עצים לזכר חברינו שנרצחו...".
- ובמקום אחר במכתב:

"...את מחצית השנה האחרונה בילינו בתנאים קשים במיוחד. התזונה היתה בלתי־מספקת, לא לכולנו היה מחסה בלילה, ובעיה זו תלך ותחריף. אולם עז רצוננו להתחזק מעמד. אנו שולחים הכילות למיזרח. ברגע יש בקושה המשותפת 105 מארק. אנו מקווים, שיצליחו להציל אותנו לחוץ־לארץ, וברצוננו לגסוע בהקדם האפשרי. כיום ידעים אנו, שדרכנו נכונה. אנו נחזיק מעמד ואם יאלצו אותנו לכך, אף נתגונן..."⁹⁰

אותה קבוצת־נוער יהודית היתה בשנת־המחתרת הראשונה בקהלת המורה יהויכין שוורזאנץ. על הקבוצה ועל המגינים עליה פורסם ספר בישראל.⁹¹

* יצחק שברונץ, מחתרת הלוחים בגרמניה הנאצית, הוצאת הקיבוץ המאוחד וביד לוחמי הניטאות, תשכ"ט.

התנגדות יהודים גרמנים למישור הנאצי

בדרך דומה הלכה קבוצת צעירים מתנועת „דקלויטה“. אותם הפתיע פרוץ המלחמה בעת הכשרתם ותחילתם בווילנא. הצעיר קארט ריילינגר, יליד שטוטגארט, ראה עצמו אחראי לקבוצה. בתחילה הסתתרו אצל איכרים חולאנדיים, אחריו עברו — כפועלים הולאנדיים — את הנבול לצרפת. הם סידרו לעצמם תעודות אישיות ורשיונות עבודה וכל החתמות הדרושות. הקבוצה, שהיתה חסרת אמצעים, נאלצה לעשות את כל מעשיה לעיני המיטרה והצבא הגרמני. כדרכם איבדו חברים אחדים. אחרים נחברי הקבוצה הצליחו, כעבור זמן, לעבור את הנבול הספרדי, אולם רוב החברים נפלו (זמן קצר לפני פלישת בנות-הברית לנורמאנדיה) לידי הנאצים וניספו במחנה ריכוז.¹⁰

ד"ר פריץ אלזאס, שמוצאו משטוטגארט, היה בתקופת ויימאר סגן ראש עיריית ברלין וסגן נשיא הפארלאמנט הפרוסי. בתפקידו זה קשר קשרי ידידות הרוקים עם ראש עיריית לייפציג, ד"ר קארל גרדלר, כאשר גרדלר שניהם על צוואר, הם חיפשו יחד דרכים למיגורו של שליטון הטירוז. לאחר כישלון המרידה של קבוצת גרדלר, מצא גרדלר מחבוא אצל אלזאס. אולם תלשינו על שניהם. אלזאס נכלא במחנה זאקסנהאוזן, ובתור יהודי „חוסל“ שם בלי מיספט, בשלהי 1944. אשתו ובתו הובאו למחנה ראחנסברוק. הבן נעלם במחנה בוכנוואלד.

קורבנות נוספים של תנועת ההתנגדות מהימין האזרחי היו: אשתו היהודית של האדריכל הברלינאי גלדן; לילד קוויצקי מקלן — שהודתה יחד עם אמה ועם בעלה (שהוצאו להורג יחד איתה), שהם הובאו את הנגראל פריץ לינרמאן „על אף ידיעתם, שהוא בגד“.¹¹ גם גנראלים אחרים ממרד הגנראלים של ה-20 ביולי 1944 בחרו להתחבא אצל יהודים גרמנים.¹²

העובדות האחרונות מעידות על כך, שאף בחוגים שמרניים גילו היהודים תרבה יותר אומץ מאשר הבורגנים הגרמניים. התבדל בולט למעלה מכל שיעור מיספרי, וזה על אף העובדה, שבשנות המלחמה צפוי היה כל יהודי עם משפחתו לעונש-מוות על העבירה הקלה ביותר.

קבוצת ההתנגדות שבהנהלת הרברט באום

הידועה והגדולה ביותר בקבוצות ההתנגדות היהודיות בגרמניה היתה „קבוצת באום“. בראש הקבוצה עמדו קומוניסטים, אך רוב החברים היו מתנועות-נוער ציוניות ויהודיות אחרות. „קבוצת באום“ פעלה בבירה עצמה של „הרייך הגרמני השלישי“. על הקבוצה הזאת כבר התפרסמו חיבורים שונים; גם בידי מחבר מאמר זה (בשנתון ס"ו של „מכון ליזא קק“, לונדון, 1970).¹³ לכן לא אכנס כאן לפרטים על הקבוצה הזאת. נציין רק, שהחיבורים שהופיעו עד כה לקו בהערבות מוטעות במהותן. ראשית כל, הסתמכו כמעט כל הפירושים על חיבורו של ברל מארק ביולטיין (זאריש, 1960, חוברת 33). מארק ביסס את ניתוחו על ההנחה

* כעניין קבוצת באום ראה: אליהו שזון, „מחתרת קומוניסטית יהודית בגרמניה“, ילקוט מדרשת, ג', תשכ"ה.

המוטעז, שהאנטי־נאציס היהודיים בגרמניה היו בבדילות מתבועת־ההתנגדות הכללית, כפי שזה היה בפולין ובארצות כבושות אחרות באירופה. אולם תברי „קבוצת באוס“ ותוריהם היו יהודים מתבוללים, רבים מהם קשורים קישורי־גישושים עם גרמנים או ביהסר־קירבה אחרים, והם קיימו קישורי־ידידות עם גרמנים. שנית — בזמנים שונים נמסרו מפי שרידי „קבוצת באוס“ עדויות בלתי־רצויות. אותן קביעות אינן משנות את עובדת פעילותה של הקבוצה, ובהערכתה כמפתח לכשרי־עמידה ולרוח קרבית אַנטי־נאצית בעיני בני־הצעורים שלנו. בגרמניה המזרחית היא נחשבת כשוות־ערך לקבוצת־ההתנגדות הגדולה ברחבי גרמניה.

התנגדות של יהודים מגרמניה מחוץ לארצם

גם לגבי היהודים, שהצליחו לעבור את הגבול, לא נסתיים הטאבק האַנטי־נאצי. אנשים אלה היו קשורים בקשר אמיץ ועמוק עם ארץ מוצאם. בין הפליטים מגרמניה, שסיפרו לציבור בעולם על חשכת ימי־הביניים, על ההכנות למלחמת־עולם חדשה מצד היטלר ועל עושי־דברו האכזריים, היו יהודים רבים. בכל מקום בעולם שנמצאה בו נקודת־אחיזה לתנועה האנטי־נאצית הגרמנית, שם היו פעילים יהודים גרמניים. ומכיוון שהיו בין המהגרים היהודיים עיתונאים, סופרים ואנשי־רוח במספר רב יחסית, התבטאו בשידורי ראדיו ובעיתונות, תיארו את גורלם, וקראו לעמוד על המישמר.

בשנת 1936 הוקם בפאריס „הוועד הגרמני המכוון של חזית העם“, שבו השתתפו דמוקראטים בורגניים, סוציאלי־דמוקראטים וקומוניסטים. הם החליטו על צעדים משותפים נגד הטיורר הנאצי, נגד גזל העם הגרמני, למען גינוי ההכנות למלחמה מצד הממשלה הנאצית, ולמען תמיכה בספרד הרפובליקאנית. עיקר מטרתה של „חזית העם“ היה מיגור המישטר הנאצי בגרמניה.

על הכרזו המכוון של „חזית העם הגרמנית“ מיום 21.12.1936 חתמו אישים, שמהציתם היו ידועים כיהודים. עובדה זו מוכיחה, כמה קשורים היו עדיין היהודים לגעשה בארץ בת גולדה.

פירסומים רבים של „חזית העם“ עוסקים ברדיפת היהודים. בהצהרותיה אנו מוצאים שוב ושוב את התביעה לחופש אישי ופוליטי לכל האזרחים בלי הבדל של מוצא, מעמד, גזע ודת. תמיד קראו לתודעות עם כל הנירדפים.

בראשית שנת 1936 היתה התנקשות בנאצי הפעיל בשווייץ, וילהלם גוסטלוף, הדבר עוררר השומת־לב בעולם. המתנקש היה דויד פראנקפורטר, הפליט מגרמניה, שהרג את גוסטלוף בירייה. דויד פראנקפורטר היה בשנים 1929—1933 סטודנט בגרמניה, ובשל יהדותו היה עליו לעזוב את האוניברסיטה. הוא נימק את מעשהו כך: „...כמ־כן ראיתי מה מועטת כוונות היהודים באירופה להתנגדות, ורציתי להפגין, שניתן להשיב בלשון האלימות.“¹⁰⁹

כאשר פרצה בשנת 1936 מלחמת־האזרחים בספרד, אצו לשם אַנטי־פאשיסטים מכל הארצות, וגם יהודים מגרמניה, למען הצלת הרפובליקה הספרדית מתפאשיוס. צעירים יהודיים השתתפו שם בקרבות, כדי להוכיח גם את הרצושים ואת התליינים

של דאכאו, זאקסנהאוזן ושאר המחנות. רבים נפלו שם בהכרה, כי שפכו את דמם למען עניין צודק ולמען הקידמה בעולם כולו.

במלחמת-האזרחים בספרד השתתפו כמאתיים צעירים יהודיים מגרמניה, בחזיתות השונות.¹⁰² בשירות הרפואי בלטו יהודים גרמניים. עד כה ידועים שמותיהם של שבעה-עשר רופאים ממוצא יהודי-גרמני, מהם נפלו שניים בחזית.¹⁰³ על גבורתם יצאו לתהילה שמותיהם של רוברט אקוויסט¹⁰⁴ מהאמבורג — הוא הגיע לשם עם ידידים מארץ-ישראל — משה בילצקי מהאלה, שניהם נפלו מכוורים גרמניים, והאנס נויבק מדיסלדורף. הוא מת מאוחר יותר. נפוצתו במלחמה הזאת.¹⁰⁵

מבין הסופרים והאמנים ידועי-השם, שהיו יהודים-גרמניים, וכילו באותן שנים בספרד כתומכי הרפובליקה ומגיניה אציין את: רודולף ליאונהארד, אנה זגהרס, אלפרד קאנטורוביץ, דהאן וקורט שטרן, פ. צ. וייסקופף, סטיפאן תארמלין, גרהארד אייזלר ואחרים.

מבין המדינאים ידועי-השם ממוצא יהודי-גרמני, שלחמו בחזיתות ספרד אמנה אחרים: הסוציאליסט-דמוקראט הפרוסי החשוב אריך קוטנר,¹⁰⁶ שנרצח בשנת 1942 במחנה מאוטהאוזן; חבר הוועד המרכזי והוועד הגולה של D.B.G. ד"ר פאול הרץ, הקומוניסט הפעיל היינץ נויטמן — הוא היה אחד המעטים במנהיגי מיסלגתו, שראו בעוד-מועד בנאצים את האויב של מעמד הפועלים ושל הרפובליקה — ורבים אחרים. בחזית הזאת להמו גם מאקס פרידמאן והרברט גרינשטיין, שהיו אחרי-כך שרים בממשלת גרמניה המזרחית.

כפי שמסתבר מעדויות שניגבו, הצטיינו רבים מהיהודים, יוצאי גרמניה, בפעולות אנטי-פאשיסטיות בארצות אליהן הם היגרו. פועלים ושכירים תרמו חלק משמעותי, אמנים הקדישו מהתמורה בעד ציורים, פסלים ותווים, שחקנים ומוזיקאים מהופעותיהם, מדענים מהרצאותיהם.

נתאר כאן דוגמה, שאינה ידועה ביותר:

אנטי-פאשיסטים בארצות-הברית פנו לד"ר אלברט איינשטיין וביקשו תרומה בשביל ציוד, למען יוכלו להשתתף במלחמת ספרד. איינשטיין, שמעולם לא היה בעל אמצעים גדולים, מצא מוצא: הוא כתב במסך הלילה כתב-יד חדש של תורת-היחסות שלו, לפי ההיבור שהתפרסם שלושים-ואחת שנים קודם לכן, ושאבד בינתיים. הלוחמים האנטי-פאשיסטיים מצאו במהרה קונת לכתב-יד זה, ותמורתו צידדו את „הבאטאליון האמריקאני על-שם אברהם לינקולן“. כתב-יד נמצא כיום בספריית הקונגרס בוושינגטון.¹⁰⁷

המלחמה למען הרפובליקה בספרד נחלה תבוסה, וזמן קצר אחרי-כן התחילה מלחמת-העולם השנייה.

אחד מאלה שהזהירו בלי-הרף את מעצמות-המערב מפני היטלר, שקרא להתלכד, היה ציר ה„רייכסטאג“ וחבר ותיק בוועד המרכזי של המיסלגה הסוציאל-דמוקראטית, רודולף הילפרדינג. שילטונות וישי מנעו את בריחתו והסגירותו לנאצים, שעינו אותו בו ביום עד מותו.¹⁰⁸

הספר הלבן של המפלגה הוא שכבר נזכר, מונח מיספר רב של פעילים יהודיים שהוסגרו לידי הנאצים מצד שילטונות וישי.¹¹¹ בין 20,000 היהודים, שהתנדבו בראשית המלחמה בצרפת אל החזית, היה גם הרשל גרינשפאן, פנייתו הושבה ויקם.¹¹² כידוע התמוטטה החזית במהרה, ורוב היהודות שכללו מתנדבים יהודים-גרמנים והחוקו במעצר בצפון-אפריקה ובדרום-צרפת. חלק מהיהודות האלו הוסגר בשלמות לידי הנאצים.

אותם יהודים מגרמניה, שהיו במגע הדוק עם תקבוצות היהודיות בצרפת ובבלגיה, התחילו מיד לאחר הכיבוש הנאצי באירגון עזרה הדדית, בהסתרת משפחות שהיו בסכנה, בדאגה למחסורם ולהעדויות. ההתנגדות הפעילה באותן הארצות התחילה במיפעלים כאלה. אירגוני עזרה יהודיים, שנקראו על-פירוש „סולידאריקה“, הוקמו בכל רחבי צרפת ובלגיה, בכל מקום שגרו בו יהודים. הודות לעזרה העצמית הזאת של יהודים, הודות לעזרתם של צרפתים ובלגים רבים מספור, נותרו שם שני-שלישים מהאוכלוסיה היהודית בחיים.

מניסיונם של אנטי-נאצים יהודיים בסאבק נגד הגסטאפו, הצבא ומשתפי-פעולה מקומיים — למדו תנועות-ההתנגדות בצרפת, שהוקמו אחרי יוני 1941. בשנת 1942 נוסד בצרפת הוועד „גרמניה חופשית“ (C.A.L.P.O.), הוועד יזם את גיוס המתנדבים „גרמניה חופשית“, שמורכב היה מלוחמים שנרדפו מסיבות פוליטיות וגזעיות — מת שהיה זהה במיקרים רבים — מגרמנים, ומזוילים גרמנים עריקים. הם השתתפו בקרבות שונים נגד הכובשים הגרמנים. אותן קבוצות פארטיזאניות סבלו אבידות קשות, אף בין הנשים הלוחמות. בבלגיה הגיע שיעור האבידות לכשבעים אחוז.

מאקס דסאואר משטרבסרץ פעל בצרפת, בעזרתה של תנועת-ההתנגדות, למען שיחרורם של יהודים עצורים; כאשר התחילו הגירושים מיורחה, אסף ילדים של הורים מגורשים (או שכבר נרצחו בידי הנאצים), ותוך סיכון עצמי הבריחם לשווייץ. בעזרת מזכיר הקארדינאל של ליון הקים מתנת-מעבר למען נרדפים, וסיפק מיצרכי-מוזון למושבי-זקנים ולבתי-חולים בתבל גאסקונית.¹¹³ במאסאק, באלפים הצרפתיים, מעירו אנדרטה על הירצחם של שישה לחמית-התנגדות ביום 3.7.1944. הקורבן הצעיר שביניהם, מאריאנה כהן מברסלאו, היתה אז בת 17. עם ראשית המלחמה הצטרפה לקבוצת-ההתנגדות המהוללת של עמנואל ראסקי. עליה הוטל להציל ילדים יהודיים, ביחוד יתומים. הם הוסתרו אצל איכרים צרפתיים או במינורים. חלק מהילדים זכו להגיע לשווייץ. באחד המיבצעים שלה נאסרה מאריאנה בגבול השווייצר בקורבת אגמאס — עם קבוצה של עשרים-ושבעה ילדים בגילים 4—15. זה היה ב-31 במאי 1944.¹¹⁴

עורך-הדין הסוציאל-דמוקראטי, לאו, נימלט לאחר שיחרורו ממחנות-הריכוז ראונסברוק לפאריס, שם פתח חנות-ספרים אנטי-נאצית, שהפכה במהרה למרכז הגולים מגרמניה. בנו, גרהארד, ביצע בתקופת המלחמה מעשי-גבורה ממש. הוא הועסק כמתורגמן בצבא הגרמני, והודות למידע שלו הצליחו להרוס רכבות-גירוש לא-מעטות. ובו בזמן העביר בצינורות-התיקשורת הגרמניים סיפרות אנטי-נאצית לגרמניה.¹¹⁵

בפעולה דומה עסקה דורה שאול מברלין. בעלת, שופט לשעבר מברלין, הית בין לוחמי ספרד, שהה לאחר-מכן בצרפת תדרומית. היא עבדה כפקידה בצבא הכיבוש הגרמני, והצליחה לקבוע כתובותיהם של סוכנים נאציים. שמותיהם פורסמו בשידורי ראדיו-לונדון, והאוכלוסיה הוזהרה מפניהם. מאוחר יותר היתה דורה שאול קשרית-נוסעת בשליחות „התנגדות” בין פאריס וטולוז. באחת הנסיעות האלו נשאה עיטה מיליון וחצי פראנקים, אותם שדדו לוחמי ה„מאק” מסניף הבנק הגרמני בטולוז.¹¹⁶

לידה גוסטאבה היימאן וד"ר אניטה אונספורג, שתיהן מהאמבורג, היו לוחמות למען שלום ואהות-עמים בגרמניה. ההומאניזם עמד בראש דאגתן, ועל כן הית הנאציזם אל-סוציאליזם האויב העיקרי בעיניהן. מחוץ לארץ שלחו ללא ליאות אזהרות מפני היטלר. עד ליום מותן בשנת 1943, עשו ככל יכולתן, כדי לשחרר את גרמניה מהבארבאריזם.

בהולאנד היה מיספר ניכר של יהודים אמיצים מגרמניה, שעשו את הכל למען החביא את בני-עמם הנירדפים וגם אחים לנשק, ולעיתים אף הצליחו להציל אותם דרך גבול ספרד. לשם כך היו בהולאנד כמה בסיסים סודיים.¹¹⁷

גוסטאפו נשמרו תעודות אחדות המעידות על יהודי מגרמניה בשם גרהארד באדריאן. הוא עמד בראשו של אחד המישרדים הגדולים של תנועת-ההתנגדות ההולאנדית, שם עסקו בהכנת דרכונים מזויפים כשיבול יהודים, שבויי-מלחמה ואנשים אחרים, שנרדפו מסיבות פוליטיות ואחרות. הוא סיפק להם גם רישיונות עבודה, ובעת צורך אף מדי-צבא ונשק. גרהארד, שבאדריאן השתתף גם בהתקפות שונות ובניסיונות לשיחרור עצורים בכוח.¹¹⁸

שושן, ששמו האמיתי היה יואכים סימון, נמלט בשנת 1938 מגרמניה להולאנד, לא מלאו לו עדיין 20 שנה — והוא היה שם אחד מפעילי „החלוץ”. יחד עם זה קיים קשר הדוק עם תנועת-הפועלים ההולאנדית. לאחר כיבוש הולאנד היה חבר בתנועת-ההתנגדות. כאשר התחילו הנאצים בהכנות לחיסול היהודים שם, הוא ראה את אירגון היהודים בתנועת-ההתנגדות כתפקידו הראשון, בהכנה למאבק על חייהם. שושן וחבריו התרכזו קודם-כל במציאת מחבוא לילדים יהודיים. כאשר החמיר המצב, התחילו להבריח ילדים לשווייץ ולספרד. לאחר המסע השלישי עם ילדים נפל שושן לידי הגסטאפו.¹¹⁹

בארכיון „מרכז התיעוד של יהדות זמננו” בפאריס נמצאים מיסמכים, המעידים על כך, שיהודים מגרמניה פעלו גם בין פארטיזאנים ביוגוסלאביה, יוון, איטליה וברית-המועצות (שם בעיקר בבילורוסיה, ליטא ולאטביה). אולם גם בארצות אחרות, שציבאותיהן יצאו ללחום בצבא הנאצי, היו בין המתנדבים לחזית פליטים יהודיים מגרמניה, הם גם קיוו, שיוכלו להציל בזה את הוריהם ואת ילדיהם, את אחיהם או את ידידיהם.

בבריטניה בלבד התגייסו כ-10,000 פליטים יהודיים מגרמניה לצבא.¹²⁰ בין הכוחות הלוחמים של צבא ארצות-הברית נתקבלו עוד הרבה יותר מתגרים יהודיים מגרמניה, ורבים מהם שימשו כתפקידי הסברה ותעמולה כלפי הנייטות הנאציים

והעורף. גם בין 40,000 היהודים מארץ-ישראל שהתנדבו לצבאות מעצמות-הברית היו אלפים רבים מילידי גרמניה. רבים מהם השתתפו גם בקרב שחתם את גורלו של צבא-רוסיה, וכך סייעו בתצלת יהודים רבים מגורל אחיהם באירופה.¹²¹

התנגדות בגיטאות

בשלהי שנת 1941 גורשו רבבות יהודים מגרמניה לגיטאות ריגה, קובנה, לודז' ומינסק. רבים מהם הבינו עם הגיעם למחנות-הרצח האלה, שהם נידונו למוות. הם חיו שם במחיצתו של המוות. אנשי ס.ס. ירו לשם שעשוע או מתוך רצונות סתם בחושבי הגיטו. מדי פעם הורכבו „מישלוחים" של ילדים או של קשישים והובלו מתוך הגיטו, ללא-שוב, לכן לא היה שם ביכולתם הגופנית והנפשית של היהודים מגרמניה לארגן התנגדות. יש לציין, שיהודים צעירים לא נשלחו אז לאותם גיטאות, אלא הועסקו בגרמניה בתעשיית החימוש, ורק כעבור שנה או שנתיים נשלחו לאושוויץ. אף-על-פי-כן מוצאים אנו גם בגיטאות ניסיונות להתנגד ולבלות את הרוצחים, או לנקום בפעולה קרבית.

במינשט „וילהלם-שטראסה" בגירנברג הוקרא מכתב שממנו מתברר, כי שוטרי הגיטו של יהודי-גרמניה שבתוך גיטו מינסק תוכננו להתנגד בכוח-הנשק להירצחם. התוכנית נודעה לאנשי ס.ס. על-ידי הלשנה. על-כן שלחו את השוטרים האלה לכבות דליקה מחוץ לגיטו. כאשר עברו במשאיות את שער הגיטו, הוטעו למקום בו חיכו להם התורגים.¹²²

הרבאן אדלר מינרנברג נשלח בשנת 1940 לגיטו וילנה והיה אחר-כך בין לוחמי המרד בגיטו וארשה. הוא השתחרר בשנת 1945 ממחנה ברנבולד.¹²³ בלאטביה לחם בשורות תנועת הפארטיזאנים קומיסאר פוליש בשם רפאל בלומה, עליו מסופר ברשומות, שהיה יהודי מגרמניה.¹²⁴

התנגדות במחנות-ההשמדה

למעצרים של יהודים במחנות-ריכוז או במחנות-השמדה כמו אושוויץ היתה, עקרונית, משמעות שונה מאשר למעצרים של לא-יהודים, אף אם נאסרו מסיבות פוליטיות.

אחת הראיות לכך הוא סטאטיסטיקה הנמצאת ב„מוזיאון של תנועת הפרעלים" בלייפציג, המבליטה את המיספר הגבוה של אורחי העיר שנרדפו על-ידי הנאצים: בשנים 1933—1945 נאסרו בלייפציג 13,334 אגטי-נאצים. מהם 138 נידונו למוות ו-216 מתו בכלא. לעומת זאת גורשו מלייפציג למחנות 5,000 יהודים, ומהם נותרו בחיים בקץ-המלחמה 200 בלבד!

המוני והעזרים הגרמניים הגיעו לאושוויץ לאחר הפעלת טירור, שקר ומירמה, כשהם תשושים ורצוצים. כך הם נעלמו בהדרגה-הנאזים של אושוויץ בלי יכולת להתנגדות רצינית. רק אותם האנשים מכל „מישלוח" שמוינו על-ידי ה-ס.ס.

לעבודה, גבדלו מהם. באוקטובר 1942 שולחו העצירים היהודיים מהמחנות שבשטח גרמניה ושהדין נותרו בחיים, למחנה אושוויץ. הם מנו, בערך, כ-1,000 עצירים שבאו מבוכנוואלד, זאקסנהאוזן וממחנות אחרים, ועתה עמדו לתת את שארית כוחם למיפעל-החינוש של „אי. ג. פארבן“, „קרופ“, „זימנס“ ואחרים. העצירים האלה הביאו עימם את הניסיון הפוליטי הדרוש למאבק נגד מנגנון המחנה בתנאים ההם ובטירור הדי.ס.ס.

בין הפעילים במיוחד בין היהודים הגרמניים האלה (רובם חברי המפלגה הקומוניסטית), היו: ברונז באום, רולף מאיר, אוטו הלר, ארסאד האס, קרסט פוזנר, סטיפאן היימן, יוליוס מאיר, סאלי גרינפוגל ואחרים. נשים עצירות שעבדו במישרי המחלקה הפוליטית של המחנה או במינהל, סיפקו לקבוצות-ההתנגדות מידע. הודות לתושייתן והעזתן נחשפו מלשינים של הדי.ס.ס., והיתה אפשרות לחסל את הסיכון מצד זה.

התנגדותם הפעילה של האסירים והחבטאה קודם-כל בפעולות-חבלה. כל פעולה עלולה היתה לעלות בחיים; אבל בוצעו בלא הרף פעולות-הריסה במכוונות וחבלה במהלך-היצור, כפי שהוסכם במשותף, העצירים שהיו קשורים עם תגופת-ההתנגדות במחנה, ראו את עצמם כלוחמי-חזית נגד האויב הנאצי. אחד התפקידים החשובים היה להקל על גורלם של העצירים על-ידי עזרה הדדית. העצירים החדשים, שנעקרו זה עתה ממהלך-חיותם הרגיל, בעיקר זקוקים היו לסעד. בשבילם נאספו מיצרכי-מוון, לימדו אותם להכיר את נסיבות המקום, עודדו את רוחם. הפעילים שביניהם צורפו מיד להתנגדות.

„הנהלת-המחנה“ שבמחתרת ידעה על פחדה של הכנופיה הנאצית מפני מירסום הפשעים בעולם, פירסום הניסויים האכזריים שבוצעו ביהודים, פולנים, צוענים ועצירים אחרים עשוי היה להפסיק את הרציחות. ארסאד האס ואוטו הלר אספו תזכר והיכרו כרוזים ודיווח על המצב במחנה, שהוציאו „לחץ-לארץ“.¹²² במחתה-המישנה אושוויץ-מונזבך היה ריכוז של קבוצות-התנגדות. הרצון להתנגדות בלם במיוחד בין עובדי-הכפייה במיפעל של קרופ, שהוקם שם. בין העובדים היה מיספר רב של יהודים צעירים מברלין, פרסלאו, האמבורג וממקומות אחרים בגרמניה. מצב דומה היה גם במחנה-המיכרות ביאוישוויץ של „אי. ג. פארבן“. גם זה היה מחנה-מישנה של אושוויץ. שם עמדו בראשה של קבוצת-ההתנגדות הרמאן אקסן מפלאואן ואריך הוסמאן מהאמבורג (זה האחרון לא היה יהודי). בתפוקת המיכרה הזה הלוי היה מיפעל „אי. ג. פארבן“ בבונה-מונזבך. על-כן היו פעולות-החבלה ביאוישוויץ מכות, שהורגשו בתעשיית-החינוש הגרמנית.

זכות גדולה לקבוצת-ההתנגדות באושוויץ-מונזבך, שרוב חבריה היו קומוניסטים יהודים מגרמניה, אחת ממישימותיהם היתה הדאגה לאנשים ישרים ובעלי-ערך, ולקיום חייהם עד לשיחרור. בין הניצולים בזכותם היתה גם קבוצה מאורגנת של גער ציוני, שעלתה לאחר השיחרור לארץ-ישראל. הקבוצה הלכה להתייסבות שיתופית וקראה לנקודתה, לזכר מציליהם, בשם „בוכנוואלד“. שינוי אירגוני הביא מאוחר יותר לפיזור הקבוצה, והשם נעלם.

בין שלושים הנותרים בחיים אחרי המרידה במחנה סוכיבור היתה גם היהודית מגרמניה אורסולה שטרן. היא לחמה אחר-כך בשורות הפארטיזאנים.¹²⁹

התנגדות של אזרחים נוצרים ממוצא יהודי, ושל בני-זוג נוצריים בנישואי-תערובת

על הנשוא הזה קיים כבר חומר מקיף. בחלקו נשמר החומר תחת לקבוצה של האחים שול בסינגן, או הקבוצה שבראשה עמד האנס קונראד לויפלס בהאמבורג.¹³⁰ בקבוצה הזו היו „בני-תערובת” אחדים, שמצאו כמעט כולם את מותם בעריפת-ראש.¹³¹ וידוע גם על קבוצות אחרות. ידוע גורלה של מאריה טרוויל,¹³² כמו גורל רוב העובדים במישרד „גריבר”, שהיו כמעט כולם יהודים-למחצה.

בהקשר עם תנועת-ההתנגדות יש גם להזכיר את אותם אלפים של בני-זוג לא-יהודים, שנשאו עם בני-זוגם את כל הסבל וכל ההסליה. רבים מבין אותם לא-יהודים גויסו לעבודות-כפייה באירגון „טודט” או במפעלי-חימוש. אותם האנשים מיצו את הנאמנות בנישואים עד תום. הם גם עמדו איתנים בכל לחץ חברתי, שרצה לכפות עליהם את ביטול הנישואים.

במאוס 1943 אסרו הנאצים את כל 6,000 הנברים היהודיים שהיו נשואים לנשים גרמניות, והתכוונו לשלח אותם למות בחדרי-הגז. אך הנשים הפגינו מדי יום ביומו לפני בניין הנסטאפ, שבו היו הבעלים כלואים, עד אשר ויתרה הנסטאפ ושיחררה את הגברים האלה.

סיכום

בסוף הסקירה הזאת על כל הקשור בהתנגדות היהודים בגרמניה, יורשה לי להביע עוד כמה דברי-סיכום. סקרנו את התנגדות של אזרחים גרמניים-יהודיים לכל צורותיה. לא תמיד היתה הפלת המישטר הנאצי המטרה הראשית, ואף-על-פי-כן היתה זו התנגדות.

פעולתם של לוחמי-ההתנגדות היהודיים לא הצטמצמה באירגון עזרה סוציאלית לידידים עצורים ולמשפחותיהם. הם גם אירגנו התנגדות פעילה, מיבצעים פוליטיים וחבלה. לא מעטים מבין האנטי-נאצים האלה, בעיקר הכוחות המדריכים, היו קטורים כבר בתקופה הוויימאריה עם תנועת-הפועלים הסוציאליסטית. בנסיבות המיוחדות שניכפו עליהם בתקופה הנאצית הם נפגשו עם אישים מאירנונים יהודיים לטיניהם, ועם רעיונותיהם. הפעילים בעלי ההכשרה הפוליטית סתרו את הבעיית הקשה, והצליחו למזג את הכוחות המגוונים האלה לעבודה אנטי-נאצית מלוכדת ומאורגנת.

הוועידה הבינלאומית על „אופיית הלאומי והבינלאומי של תנועת-ההתנגדות במלחמת-העולם השנייה” קבעה לגבי ההתנגדות היהודית, בנסיבות ששררו בגרמניה: „לתנועת-ההתנגדות היהודית היה אופי מיוחד, מכיוון שהאויב התייחס

התנגדות יהודים גרמנים לסייטר הנאצי

אליהם ביחס שונה מלשאר העמים המדוכאים. היהודים נהרגו לא בגלל מה שעשו, אלא בגלל מה שהיו.¹⁵

מתברר, שיהודים ללא-ספור, שהיו קשורים לתנועת-הפועלים, שמרו על הקשר הרעיוני אף בתקופת הנאצים, ולחמו שכם אחד עם חבריהם הלא-יהודיים נגד הנאצים. הקשר החזק והמתמיד הזה בין יהודים בגרמניה לבין תנועת-הפועלים הסוציאליסטית בארצם היה מיוחד במינו, ובלי ספק אין כמעט למצוא דומה לו בין הציבור היהודי וציבור אחי בארצות-הכיבוש.

על כן היתה התנגדות יהודי גרמניה מעיקרה חלק מתנועת-ההתנגדות הגרמנית. לפרקים לבשה התנגדות היהודים צורות מיוחדות, וגם עזרתה של תנועת-ההתנגדות הגרמנית לתושבים היהודים היתה לעיתים מיוחדת במינה.

במשך השנים האחרונות הופיעו חיבורים שונים על עזרה ליהודים מצד תנועת-ההתנגדות הגרמנית, והנצורה במיוחד. לכן לא הרחבתי את היריעה בנושא במסגרת חיבורי זה.

לסיכום אסתפק בקביעה, שיהודים מגרמניה נמצאו בכל החזיתות של המלחמה בנאצים ובפאשיזם.

(הידגמה מגרמנית: רבורה רומאייזן)

הערות

1. Bundesarchiv, Bestand R 58/1008, zit. nach: Düwell, Karl, Die Rheingebiete in der Judenpolitik des Nationalsozialismus vor 1942, Bonn 1969, S. 214 (in folg. zit.: **Düwell, Rheingebiete**).
2. Hauptstaatsarchiv, Düsseldorf, Gestapoakte Nr. 14516, zit. nach: **Düwell, Rheingebiete**, S. 225.
3. ספר „השומר הצעיר“, חלק א', מרחביה 1956.
4. Weisenborn, Günther, Der lautlose Aufstand, Hamburg 1963, S. 102, 104f, 317.
5. Der gelbe Fleck, Die Ausrottung von 500.000 deutschen Juden, Paris 1936, S. 253ff (in folg. zit.: **gelbe Fleck**; Das deutsche Volk klagt an, Hitlers Krieg gegen die Friedenskämpfer in Deutschland, Paris 1936, S. 251ff (in folg. zit.: **Deutsche Volk klagt an**); Weissbuch der deutschen Opposition gegen die Hitlerdiktatur, Hrsgg. in London vom Vorstand der SPD, London 1946 (in folg. zit.: **Weissbuch**).
6. Steinberg, Lucien, Der Anteil der Juden am Widerstand in Deutschland, in: Studien und Berichte aus dem Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung, Bad Godesberg 1965, S. 140 (**Steinberg, Anteil der Juden**).
7. Meier-Cronmeyer, Hermann, Jüdische Jugendbewegung in: Germania-Judaea, Köln 1969, VII. Jgg. Hef. 3/4, S. 97 (in folg. zit.: **Meier-Cronmeyer, Jüdische Jugendbewegung**).
8. **Gelbe Fleck, Deutsche Volk klagt an**, s. Anmerkung 5.
9. Hochmuth, Ursel – Gertrud Meyer, Streiflichter aus dem Hamburger Widerstand 1933–1945, Berichte und Dokumente, Frankfurt/Main

- 1969, S. 233 (in folg. zit.: **Hochmuth-Meyer, Streiflichter**); mündliche Aussage von Max Levineohn — Hamburg an den Verf.
10. Steinberg, Hans-Josef, Widerstand und Verfolgung in Essen 1933—1945, Hannover 1969, S. 131f (in folg. zit.: **Steinberg, Essen**).
11. **Weissbuch**.
12. Gelbe Fleck, S. 160.
13. Unterlagen beim Verf.
14. Jahnke, Karl-Heinz, Der Anteil der deutschen Jugend am antifaschistischen Widerstandskampf unter besonderer Berücksichtigung der kommunistischen Widerstandsbewegung 1933—1945, Greifswald 1965, Habil-Schrift, S. 55ff (in folg. zit.: **Jahnke, Anteil**); **Deutsche Volk klagt an**, S. 251ff; **Weissbuch**.
15. Sie kämpften und starben für kommendes Recht, Dresden 1963, S. 70ff; Biographisches Lexikon des Sozialismus, Bd. I, Verstorbene Persönlichkeiten, Hannover 1960, S. 258f (in folg. zit.: **Biogr. Lexikon**).
16. Sie kämpften und starben für kommendes Recht, Dresden 1963, S. 43ff.
17. Deutsche Widerstandskämpfer 1933—1945, Biographien und Briefe, Berlin 1970, Bd. I, S. 112ff (in folg. zit.: **Deutsche Widerstandskämpfer**).
18. Horizon, Sozialistische Wochenzeitung für internationale Politik und Wirtschaft, Berlin 1969, Nr. 39, S. 14f.
19. Antifaschisten in führenden Positionen der DDR, Dresden 1969, S. 13.
20. ebenda, S. 40.
21. ebenda, S. 16.
22. An den Wind geschrieben, Darmstadt 1960, S. 241.
23. Jahnke, Anteil, S. 112.
24. Deutsche Widerstandskämpfer, Bd. I, S. 109f.
25. ebenda, S. 480ff.
26. Jahnke, Anteil, an div. Seiten erwähnt; **Weissbuch**, S. 88; Weisbecker, Manfred, Gegen Faschismus und Kriegsgefahr. Ein Beitrag zur Geschichte der KPD in Thüringen 1933—1945, Erfurt 1967, S. 100 (in folg. zit.: **Weisbecker, Gegen Faschismus**).
27. **Hochmuth-Meyer, Streiflichter**, S. 168, 181.
28. ebenda, S. 161f.
29. ebenda, S. 148, 249f, 271, 284.
30. ebenda, S. 138ff.
31. ebenda, S. 144, 146, 148; **Deutsche Widerstandskämpfer**, Bd. II, S. 477f; Düwell, Rheingebiete, S. 223f; Bundesarchiv, Bestand R/58/1008, zit. nach: **Düwell, Rheingebiete**, S. 224.
32. ebenda, S. 190ff.
33. **Hochmuth-Meyer, Streiflichter**, S. 231.
34. Klien, Kurt, Der sozialistische Widerstand gegen das Dritte Reich, dargestellt an der Gruppe "Neu Beginnen", Diss. Marburg 1957; Sachwörterbuch der Geschichte, Bd. 2, Berlin 1970, S. 169f.
35. Mark, Bernard, Die Gruppe von Herbert Baum, eine jüdische Widerstandsgruppe in den Jahren 1938—1942, in: Blätter für Geschichte, Warschau 1961, Bd. XIV, S. 38f (in folg. zit.: **Mark, Gruppe Baum**) (jidd.).

36. Aussage von Max Oppenheimer, Frankfurt/Main an den Verf.
37. Institut Marxismus-Leninismus beim ZK d. SED, Zentrales Parteiarchiv, Sign. NJ 12429 (in folg. zit.: IML-ZPA).
38. gelbe Fleck, S. 118f.
39. IML-ZPA, Sign. St. 3/313, zit. nach: Steinberg, Anteil der Juden, S. 121.
40. Steinberg, Anteil der Juden, S. 123f.
41. ebenda, S. 124; IML-ZPA, Sign. 2202, zit. nach Steinberg, Anteil der Juden, S. 124, auch bei: Steinberg, Lucien, La Revolte des Justes. Les Juifs contre Hitler, Paris 1970, S. 49 (Steinberg, La Revolte).
42. Düwell, Rheingebiete, S. 231.
43. IML-ZPA, Sign. Abt. IV, St. 3/99 u. St. 3/100.
44. ebenda, Sign. Abt. IV, St. 3/99.
45. ebenda, Sign. St. 3/100.
46. ebenda.
47. ebenda.
48. ebenda.
49. ebenda.
50. ebenda.
51. ebenda.
52. Steinberg, Anteil der Juden, S. 123.
53. Lexikon des Judentums, Gütersloh 1967, S. 318; Grüner, Ruth, Gegenspieler, Profile linksbürgerlicher Publizisten aus Kaiserreich und Weimarer Republik, Berlin 1969, S. 313ff; Über die Entführung von B. Jacob ausführlich in: Grossmann, Kurt R., Emigration, Geschichte der Hitler-Flüchtlinge 1933-1945, Frankfurt/Main 1969, S. 83ff (in folg. zit.: Grossmann, Emigration).
54. Aussage des Schwiegersohnes von Hermann Liebmann, Werner Scheffel an den Verf.
55. Meissner, Kurt, Hans Bursian, Franz Kaufmann, "...damit die Freiheit lebt", Zur Geschichte des antifaschistischen Widerstandskampfes unter Führung der KPD in Bezirk Magdeburg-Anhalt 1933-1945, Magdeburg 1966, S. 79f.
56. Hoffmann, Peter, Widerstand, Staatsstreich, Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler, München 1969, S. 289f; IML-ZPA, sign. NJ 4472, zit. nach: Steinberg, Anteil der Juden, S. 124f.
57. Steinberg, Essen, S. 83f.
58. Deutsche Widerstandskämpfer, Bd. II, S. 493; in Weissbuch ist ein Richter Dr. Hirschfeld, Berlin, Mitglied der SPD der zu Ostern 1937 wegen illegaler Arbeit zu 2 Jahre Zuchthaus verurteilt wurde, registriert, wahrscheinlich ist dieser mit dem im Text angeführten Dr. Michael Hirschfeld identisch.
59. IML-ZPA, Sign. P. St. 3/246, zit. nach: Steinberg, Anteil der Juden, S. 124.
60. IML-ZPA, Sign. St. 3/240, zit. nach ebenda S. 125.
61. IML-ZPA, Sign. NJ 2400, zit. nach ebenda, S. 125f.
62. Grundig, Hans, Zwischen Karneval und Aschermittwoch, Berlin 1968, S. 272ff, 283; Er kämpft das Menschenrecht, Lebensbilder u. letzte

- Briefe antifaschistischer Widerstandskämpfer, Berlin 1958, S. 102 ;
Sie kämpften und starben für kommendes Recht, Dresden 1963, S. 27ff ;
Grundig, Lea, Gesichte und Geschichte, Berlin 1958, S. 171f.
63. Rundschreiben der Gestapo, Ablichtung beim Verf.
64. Asaria, Zvi, Die Juden in Köln, Von den ältesten Zeiten bis zur
Gegenwart, Köln 1959, S. 282.
65. Zelzer, Maria, Weg und Schicksal der Stuttgarter Juden, Stuttgart
1965, S. 205 (in folg. zit. : Zelzer, Weg und Schicksal).
66. Die Einschätzung des Jüdischen Kulturbundes, z. T. wörtlich zit. nach :
Frieden, Herbert, Jüdisches Theater in Nazideutschland, Tübingen
1964, S. 4f.
67. Aussage Bernd Cohn in Eichmann-Prozess, Sitzung vom 25.4.1961,
Blatt XI, zit. nach : Steinberg, Anteil der Juden, S. 120.
68. gelbe Fleck, S. 33f.
69. Geis, Robert Rafael, Leo Baeck, in : Männer des Glaubens im
deutschen Widerstand, München 1969, S. 14ff.
70. ebenda.
71. Riesenburger, Martin, Das Licht verloschte nicht, Berlin 1960, S. 55f.
72. Bewährung im Untergang, Ein Gedenkbuch. Hrsgg. v. E. G. Loewen-
thal, Stuttgart 1965, S. 72ff (in folg. zit. : Bewährung im Untergang).
73. ebenda, S. 71ff ; Zelzer, Weg und Schicksal, S. 275ff ; Juden im
deutschen Kulturbereich, Hrsgg. v. Siegmund Kaznelson, Berlin 1962,
S. 586f ; Bohn, Willi, Stuttgart geheim ! Frankfurt/Main 1969, S. 245.
74. Bewährung im Untergang, S. 47, S. 30ff, S. 40f.
75. Der Weg, Berlin 1947, Nr. 18.
76. Buchenwald, Mahnung und Verpflichtung, Berlin 1960, S. 428 ;
Hermelin, Stephan, Die erste Reihe, Berlin 1961, S. 47ff.
77. Hochmuth-Meyer, Streiflichter, S. 233f.
78. Biographisches Lexikon, S. 118.
79. Aus Bericht v. Joh. Hüttner an d. Verf., Berichte v. Horst Jonas und
Hans Seigewasser in : Damals in Sachsenhausen, Solidarität und
Widerstand im KZ-Sachsenhausen, Berlin (1961).
80. Wiedmaier, Maria, Olga Benario, in : Die Tat, Berlin v. 4.3.1950 ;
Kennzeichen J., Bilder und Dokumente, Berichte zur Geschichte der
Verbrechen des Hitlerfaschismus an den deutschen Juden 1933-1945,
Hrsgg. v. H. Eschwege, Berlin 1966, S. 338 (in folg. zit. : Kennzeichen J.).
81. Jahnke, Karl-Heinz, Heinz Eschen, in : Niemals vergessen ! Berlin
1959, S. 199f.
82. Reitlinger, Gerald, Die Endlösung, Berlin 1957, S. 32.
83. Genschei, Helmut, Judenverfolgung und Judenvernichtung im "Dritten
Reich", in : Die Juden und wir, Göttingen 1960, S. 19.
84. Totenliste Hamburger Widerstandskämpfer und Verfolgter 1933-1945,
Hrsg. Vereinigte Arbeitsgemeinschaft der Naziverfolgten e. V. (VAN),
Hamburg 1965 (in folg. zit. : Totenliste Hamburger).
85. Biographisches Lexikon, S. 117f.
86. Klotzbaab, Kurt, Gegen den Nationalsozialismus. Widerstand und
Verfolgung in Dortmund 1930-1945, Hannover 1969, S. 212f.
87. Deutsche Widerstandskämpfer, Bd. II, S. 50.

88. Hirschfeld, Edith, Werner Scharff, in: Den Unvergessenen, Opfer des Wahns 1933–1945, Heidelberg 1962, S. 11ff (in folg. zit.: Hirschfeld, Scharff).
89. Steinberg, La Revolte, S. 70ff.
90. Hirschfeld, Scharff, S. 11ff.
91. Steinberg, La Revolte, S. 81f.
92. Oppenheimer, Max, Fall Vorbote, Zeugnisse des Mannheimer Widerstandes, Frankfurt/Main 1969.
93. Hochmuth-Meyer, Streiflichter, S. 422ff.
94. ebenda, S. 460ff.
95. Eisenbach, A., Hitlers Politik der Judenvernichtung 1939–1945 – ein Ausdruck des deutschen Imperialismus, Warschau 1955, Bd. II, S. 175 (jidd.).
96. „ירושלם“, העצת בית לחמי הנישואים, ח'ס'ת 1957, ח'ס'ת א' כ"ב, ע' 30 ואילך.
97. Schwesenz, Jizchak, Machteroth Chaluzim b'germania Hansak, Ein-Charod 1969, zit. nach: Meier-Cronmeyer, Jüdische Jugendbewegung, S. 18.
98. Zelzer, Weg und Schicksal, S. 258ff.
99. Poelschau, H., Die Ordnung der Bedrängten, Berlin 1963, S. 60f.
100. Monumenta Judaica, Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutschland, Handbuch, Köln 1964, S. 633.
101. Steinberg, La Revolte, S. 44.
102. Allgemeine unabhängige jüdische Wochenzeitung, Düsseldorf v.17.10.69.
103. Interbrigadisten, Der Kampf deutscher Kommunisten und deutscher Antifaschisten im nationalrevolutionären Kampf des spanischen Volkes 1936–1939, Berlin 1966; „Tschapajew“, Das Bataillon der 21 Nationen. Dargestellt in Aufzeichnungen seiner Mitkämpfer, redigiert von Alfred Kantorowicz, Berlin 1956; Kantorowicz, Alfred, Spanisches Tagebuch, Berlin 1948; Pasaremos, Deutsche Antifaschisten im nationalrevolutionären Krieg des spanischen Volkes, Berlin 1966.
104. Jentsch, Horst, Der Beitrag deutscher antifaschistischer Ärzte am Kampf der Internationalen Brigaden im spanischen Bürgerkrieg von 1936 bis 1939, Leipzig 1964, Dipl. Arbeit; Totenliste, Hamburger, S. 78.
105. Jahnke, Anteil, S. 275f; Totenliste, Hamburger, S. 9.
106. Jahnke, Anteil, S. 277.
107. Deutsche Widerstandskämpfer, Bd. II, S. 10.
108. Biographisches Lexikon, S. 175f.
109. Rajewski, B., Das Manuskript von Albert Einstein, in: Volkstimme, Warschau vom 24.12.1964 (jidd.).
110. Biographisches Lexikon, S. 131ff.
111. Weissbuch; Grossmann, Emigration, S. 331ff.
112. Steinberg, Lucien, Über die Lage der deutschsprechenden Emigration in Frankreich am Anfang des 2. Weltkrieges. Manuskript beim Verf.
113. Ein guter Mensch; zum Tode von Max Dessauer, in: Frankfurter Rundschau, Frankfurt/Main v. 24.10.1962.
114. Minc, Rahel, Kinder in der Nacht, Schicksale jüdischer Kinder 1933–1945, Frankfurt/Main 1963, S. 49ff; Latour Anny, La Résistance juive en France (1940–1944), Paris 1970, S. 153ff.

115. Bonte, Florimond, Les antifascistes allemands dans la Résistance Française, Paris 1969, S. 233f.
116. a) ebenda, S. 296ff ;
b) Hochmuth-Meyer, Streiflichter, S. 237ff.
117. Rolf, Schlomo, Ströme im dürren Land, Stuttgart 1964.
118. Syrkin, Marie, Blessed is the Match, The story of Jewish Resistance, New York 1947, p. 278.
119. do., p. 282 on.
120. Sauer, Paul, Die Schicksale der jüdischen Bürger Baden-Württembergs während der nationalsozialistischen Verfolgungszeit 1933-1945, Stuttgart 1969, S. 192f.
121. ebenda, S. 223.
122. Das Urteil im Wilhelmstrassen-Prozess, Schwäbisch-Gmünd 1950, S. 112.
123. An den Wind Geschrieben, Lyrik der Freiheit, Hrsgg. v. Manfred Schösser und Hans Ropertz, Darmstadt 1960, S. 321.
124. Steinberg, Anteil der Juden, S. 119.
125. Baum, Bruno, Widerstand in Auschwitz, Berlin 1957, S. 65ff.
126. They Fought Back, The story of the Jewish Resistance in Nazi-Europe, Published by Yuri Suhl, New York 1976, p. 48.
127. Jahnke, Anteil, S. 516ff ; Bretschneider, Helke, Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in München 1933-1945, Diss. gedr. München 1968.
128. Ait, Karl, Todeskandidaten, Erlebnis eines Seelsorgers im Gefängnis München-Stadelheim, München (1946), S. 74ff ; Totenliste, Hamburger, S. 52, 61.
129. Das Gewissen steht auf, Hrsg. Annedore Leber, Frankfurt/Main 1954, S. 114 ; Deutsche Widerstandskämpfer, Bd. I, S. 400.
130. Leuner, H. D., Als Mitfeld ein Verbrechen war, Deutschlands stille Helden 1933-1945, Wiesbaden 1966.
131. Novitsch, Miriam, Die jüdische Widerstandsbewegung, in : Internationale Hefte der Widerstandsbewegung, Wien 1963, Nr. 8/10, S. 67.

SUMMARY

In the beginning of this issue we bring original testimony by *Abba Kovner* and *Jitzhak Zuckerman* as noted down immediately after liberation. It bears the fresh impression of their encounter with a world that never knew the real meaning of the disaster and the feelings of Jews in the days of suffering and depression. These words have been published before — in part — but to-day only the few are aware of their existence.

We have thought fit to print this testimony at the occasion of the 30th anniversary of the uprising of the ghettos.

We print the essence of the testimony by *Shmuel Ron* (*Rosenzweig*) an underground fighter from *Zagłębia*. This testimony describes in detail the period of growth of the underground in the towns of *Zagłębia* — *Będzin* — *Sosnowic*, the beginnings of the Jewish Fighting Organization in these places and attempts to realize armed resistance.

The chapters describing the underground outside the ghetto, the smuggling of Jews across the Slovakian border and the existence of clandestine Jewish cells, is of special interest. The *Zagłębia* underground had to operate in territory officially annexed to the German Reich, a fact which still further complicated the relations between Jews and Poles. The document throws light on the background of these relations and depicts many live scenes that give them reality.

In the research column we bring a paper by *Helmut Eschwege* on the activities of single Jews and of Jewish groups within the German Reich. *Eschwege*, a German-Jewish research worker, living in East Germany, has collected a wealth of material from German archives; He has used testimony and published written material to produce a substantiated and, as far as possible, broad description of Jewish resistance in Germany. Putting together the many names and activities carried out, we learn that Jews took a fair share in the German resistance movement that, on the whole, did not distinguish itself neither by its scope, its energy or its ability to act.

Eschwege sees fit to stress the anti-Nazi activities of any Jew, without regard to his political affiliation or his motivation.

As *Eschwege* is writing in East Germany he was able to unearth a great deal of information on Jews in the politically radical camp (Social-democrats and Communists), yet he does

not pass over in silence the activities of Zionist parties and of Zionist youth circles.

This description requires additions in order to be complete.

We print a chapter from the research by Yerahmiel Cohen, written as a master's thesis in Jewish history under the guidance of Prof. S. Ettinger. The chapter we publish here deals with the critique of Hannah Arendt's "Eichmann in Jerusalem"; Y.C. takes into account the whole of H.A.'s writings and views on the character of society under totalitarian rule. The subject itself has been discussed widely but most writers took part, one way or other, in the actual controversy around the contents of H.A.'s work. Y.C.'s advantage lies in the fact that he did his work from the angle of some distance in time. He was acquainted both with his subject and with the controversy it aroused both in the U.S. and in Israel.

Mr. Zvi Avital's paper on Anti-semitic behaviour of the Polish government-in-exile in London is a chapter from a broader research work based upon the archives of Dr. Y. Schwarzbart, who represented the Jews on the national council of the Polish government-in-exile.

Mr. Avital points out attitudes of certain currents and personages within the body of Polish exiles to the Jewish question and he hints at the influence of these attitudes on the Polish public in Poland herself.

We print a number of documents submitted by Mr. Erich Kulka. These documents are published here for the first time to this extent and they throw light upon the considerations of the U.S. government with regard to Jewish problems and the ticklish question whether to bomb the installations at the camp of Auschwitz-Birkenau. The refusal to bomb the camp in spite of the sustained applications of the U.S. administration official in charge of rescue operations was backed by formalistic arguments; yet, behind these one can discern callousness and the lack of the will to take any action involving a departure from routine ways of thought.

Zvi Erez publishes memoirs by Shmuel Stern, the head of the Hungarian Jewish Council at the time of the holocaust. These memoirs, written down immediately after the events, describe the tragedy of his Jewish community as seen by the head of the Jewish institution who had to fulfil the function of the Judenrat. Z.E.'s remarks are helpful for a more balanced understanding and appreciation of the tragic events.